

MISKOLCZY AMBRUS**Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely
furcsa vitája**

Az 1817-es Kazinczy–Berzeviczy-vita több okból is furcsa. Először is azért, mert korábban már részben lezajlott.¹ 1809-ben indult, amikor Berzeviczynek a parasztság helyzetéről írott könyve eljutott Kazinczyhoz, és ő levélben jelezte a szerzőnek fenntartásait. Aztán álláspontját recenzióba foglalta, de azt a korabeli lipcsei és bécsi sajtó nem közölte. Furcsa fejlemény volt ez, mivel Kazinczy igyekezett távol maradni a politikai porondtól, de nem sikerült neki. Először a nyelv ügyében fejtette ki nemzetfelfogását. Most a legfontosabb társadalmi kérdésben, a parasztság sorsa kapcsán tette ugyanezt. Mindezt nem csak vérmérséklete magyarázza. Szerepet játszik benne az is, hogy ilyen kérdésekben már nem a mindennapi politikai gyakorlat mesterei, hanem a szerteágazó kérdések egészére tekintő, ideológus szerepkört is betöltő értelmiségiek tudtak igazán hitelesen megszólalni. Ugyanakkor azok a közéletben is elismert országos tekintélyek, akik megnyilatkozhattak volna, és korábban vagy akkortájt ezekről a kérdésekről otthon kisebb-nagyobb értekezéseket írtak – mint Széchényi Ferenc, Teleki László vagy Vay József – a sajtóvitákba nem kapcsolódtak be. Visszahúzóadásuk mögött többféle megfontolás állt. Egyfajta arisztokratizmus vezette őket, de tartottak a cenzúra bénító hatásától is, hiszen a cenzor akár végzetesen is belenyúlhatott a munkájukba, kihúzhatta, ami nem tetszett neki. Furcsa dolog lett volna számukra a nyílt vita – viszont készültek rá.

Kazinczy tudta és talán akarata ellenére sodródott bele a nyílt vitába. Rummy Károly György – akit Majláth János nyert meg Joseph Hormayr, az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* című folyó-

¹ MISKOLCZY Ambrus: Berzeviczy Gergely színéváltozásai. (Adalékok az állam, a társadalom, a hadsereg reformterveihöz és reformelképzeléseihöz). *Századok*, 143. évf. 2009. 3. sz. 515–563.

irat szerkesztője munkatársának² – 1816-ban egyszerűen átírta Kazinczynak az 1806-os Berzeviczy műről készített recenzióját, és névtelenül közzétette. A szerkesztő, Hormayr pedig úgy írt Rumynak, mintha az az ő értekezése lenne.³

Mi vezette Rummy Károly Györgyöt? Bajkeverés, konfliktuskeresés? Hiszen Rummy nyughatatlan szellemi polihisztor volt, aki nem tudott egy helyen, egy állásban megmaradni, és sok mindenkivel összeveszett, magával Ófelségével is; Kazinczyval viszont nem, barátságuk töretlen maradt. Nem valószínű, hogy barátját öncélúan kellemetlen helyzetbe akarta volna hozni. A tét nagy lehetett. A véleményszabadságról volt szó, de nem pusztán arról. Bizonyos udvari körökben megint felvetődött a magyar alkotmány felfüggesztésének kérdése, a posztjosefinista birodalmi reform, a centralizáció és a látszatalkotmányosság érvényesítése.

Berzeviczy színre lépése

Berzeviczy óvatosan nyilatkozott meg az *Archivban*. A *magyarországi parasztok helyzetéről* szóló cikkét úgy közölte, mintha nem is ő írta volna, csupán kivonatolná az 1806-os könyvet.⁴ Nem ismerjük a Bécsbe küldött változatot, de az egyik fogalmazványt igen,⁵ és ennek, valamint a közölt szövegnek az eltéréseiben tetten érhetők a tartalmilag nem olyan jelentős szerkesztői beavatkozások, melyek tetszetős szerénységgé stilizálták a szerző visszatetsző szerénytelenségét.

Berzeviczy szerint István király jó alapokat rakott le, a parasztok helyzetét „a korabeli viszonyoknak megfelelő liberális, humánus szellemben” rendezte, ennek eredménye „kényelmes állapot” a parasztok számára. A királyok a továbbiakban is igyekeztek javítani a röghözkötöttek sorsán. Mária Terézia urbáriumáról viszont kritikusan nyilatkozott, mert bevezetése után csak „rosszabb lett a paraszt helyzete”. Mint írta: „bizonyos vidékeken most egészen jól megvan a magyar paraszt, de ez csak változó, és kivétel a szabály alól”, csupán „esetleges és nem marandó berendezkedés haladásának tulajdonítható”. A paraszti telek az uradalomhoz tartozik, és a paraszt csak haszonélvezetre kapja azt, robot

² KOLOS István: *Gróf Majláth János 1786–1855*. Budapest, 1938. 174.

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (továbbiakban: MTAKK), MIL 4-23. Hormayr levele Rummy Károly Györgynek (Brünn, 1816. dec. 22.): Ihre kleine Abhandlung gegen Berzeviczy's Werkchen...

⁴ Gregor von BERZEVICZY: Über den Zustand der Bauern in Ungarn. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1816. aug. 16–19. 99–100. sz. 406–409.; uo., aug. 23. 101–102. sz. 414–416.

⁵ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), P 53 120. cs. 35. sz.

és egyéb szolgáltatások fejében. Jövedelmeinek felét elviszi a tized, a hadi- és a háziadó, holott az államtudomány szerint az adó csak a tiszta jövedelem 20%-a lehetne. A földesúri teher önmagában nem mértéktelen, hacsak a földesúr vagy gazdatisztjei nem durvák és nem élnek vissza a hatalmukkal, de a paraszt a termést nem takaríthatja be, amíg a tizedet és kilencedet ki nem vetik, és az könnyen veszendőbe megy. Az előfogat⁶ a munkától vonja el. A parasztnak nincsenek politikai és polgári jogai. Nincs tulajdona, nem hivatalképes, bírója is a földesúr. Márpedig: „A személyes biztonság és a tulajdon biztonsága minden állami alkotmány fő célja.” Mindezzel „az atyai kormányzat” tisztában van és kész is segíteni, hiszen a paraszt egyedül az uralkodótól remélhet segítséget, mindenki mással szemben áll.

Ez politikai program. A magyar alkotmány elleni fellépés legitimálása, mert a paraszton e szerint csak II. József alkotmányellenes politikáját követve lehet segíteni. Ezt természetesen a feltételek megteremtésével kell előmozdítani. Berzeviczy kiemelte: ő maga is nemes, és állásfoglalása nem válik a nemesség szégyenére. Évek óta buzgón kutatja a paraszti életet. A paraszt embertárs, nem eszköz, és ha a nemesek ellene szólnak, akkor, íme: „Itt senki más nem lehet bíró, csak a király.” Berzeviczy Gergely mintegy a király bőrébe bújva ki is fejt: a parasztnak joga van a trón védelmére. „Két fő eszköz van a parasztnak javítására, és pedig az országgyűlésen törvény és a paraszti rendnek megfelelő alkotmány, ami Magyarországon bajosan kivitelezhető, marad tehát a második eszköz, a királyi hatalom”, a rendeletek útján való szabályozás. Konkrétan az úriszék azonnali eltörlése és királyi bírák kinevezése, szavazati jog a megye- és országgyűléseken. A paraszt legyen hivatalképes és tulajdonos. Közszolgáltatásaikat csökkenteni kell, igazságos újoncozási rendszert kell bevezetni, továbbá új büntetőtörvénykezést, és átalakítani a büntetési gyakorlatot. Ha pedig most a magyar nemesség nem segíti fel ezt „az elnyomott emberiséget”, akkor a király élhet „alkotmányos jogával a nemes és üdvös célnak az érdekében”.

Berzeviczy nagyon is vívódva érvelt. Vonalvezetése nem világos, hol fenyegeti a nemességet, hol cáfolja a rendszer legitimációját, hol radikális átalakulást ígér, hol pedig jelzi, hogy alapvető változás mégsem lesz, és a jelenlegi helyzetre épülhet a jobb világ. Nem kétséges: a cikk alkalmas lehetett arra, hogy felrázza a nemességet, de nem igazán nyerhette meg az átalakulásnak. Úgy tűnik, le is mondott erről. Következő cikkében a harmadik rendről érkezett mint az átalakulás lehetséges szerep-

⁶ Az állam vagy a vármegye számára teljesítendő fuvarozási kötelezettség.

lőjéről. „A harmadik rend az európai kultúra szíve.” I. István ezt Magyarországon is megalapozta volna, ha utódai alatt alkotmánya nem ment volna veszendőbe. Igaz ugyan, hogy a királyok gyakran szövetkeztek a szabad királyi városokkal, de ezeknek csak egy szavazata van a diétán, és a nemesség városellenes. Ám nemcsak ezek alkotják a harmadik rendet, hanem a kunok, hajdúk, a mezővárosok népe is. Az ország északi részei terméketlenebbek, mégis a városok miatt ott „viszonylag több a kultúra és nagyobb a jólét”. Debrecen és Temesvár „gyors, elképesztő növekedése” azonban jelzi a városok iránti igényt. Anglia példája pedig azt mutatja, hogy minél jobban virágzik a harmadik rend, annál világosabb a nemesség elsőbbsége.⁷

Berzeviczy legfontosabb cikke a magyar alkotmányról szól. Kikötötte, hogy „nagyon névtelenül kell megjelennie”. Tisztában volt a téttel, és jelezte is, hogy a magyar alkotmány „olyan vezérszavak” közé tartozik, amelyeket „félhomályban tartanak, sokféleképpen fejezik ki az érdeket, összefonódnak az uralkodó eszmékkal, és szent külszint öltenek, amit tiszteletben kell tartani”. Csakhogy nem egy, hanem hat magyar alkotmány volt, és ennek bemutatásával „eltűnik az affektált állandóság”. És a lényeg: „Ha Magyarországon ismert lenne, hogy a kormányt jozefinista szellem lelkesíti, akkor jó néhány hang szólalna meg a jó ügy érdekében. Most sok függ a felülről jövő impulzustól.”⁸

Berzeviczy *Magyar alkotmány* című írása végül *Magyarországról és Magyarorszáért* címmel jelent meg.⁹ Helyenként szóról szóra egyezik a *Magyarország panorámája* című munka kéziratával. A szerző nyilván nemcsak azt mérlegelte gondosan, hogy mit vesz át, hanem azt is, hogy mit húz ki a fogalmazványból. Például áthúzta azt, hogy „az emberi nem fejlődésével lépést tartani, ez az állambölcsesség”.¹⁰ Más esetben – feltehetően – a cenzor írt hozzá. Például ahhoz a részhez, amely jelzi, hogy a birodalom túl van a veszélyen, „A megújított, jól kikerekített Monarchia dicsőségesebb, mint valaha. Mi lesz Magyarországgal? Itt még a Monarchia megkértszerezheti az erejét!” – olvassuk a fogalmazványban.¹¹ A megjelent változatban a két utolsó mondat helyett ez áll: „Heil Metternich

⁷ Tiers-Etat in Ungarn. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1817. jan. 31. 13–14. sz. 49–52.

⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK), Levelestár, Berzeviczy Gergely [a katalógus szerint] ismeretlennek, 1817. febr. 14. tisztázat.

⁹ Ungarische Constitution. OSZKK, Fol. Germ. 1160.; Von und für Ungarn. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1817. ápr. 2–7. 40–42. sz. 162–169.

¹⁰ Ungarische Constitution. OSZKK, Fol. Germ. 1160. 2.v.

¹¹ Ungarische Constitution. OSZKK, Fol. Germ. 1160. 9.

und Schwarzenberg!!” Berzeviczy pedig taktikusan írt, hogy ne sértse meg az udvart, és a nemességet se idegenítse el teljesen. Viszont ez nem sikerülhetett ellentmondások nélkül. Ami a Birodalomhoz való viszonyt illeti, szerinte a *Pragmatica sanctio* már „amalgamáta” Magyarországot. „Az igazi patriotizmus kész az önhasznót az államnak feláldozni.” Bár ez nem is szükséges, a privilegizáltak vesztesége nélkül felemelhető a királyi hatalom és a nép.¹² Ugyanakkor: „Minden alkotmány, még a rossz is, szent és engedelmeskedni kell neki, amíg törvényesen fennáll.” De nem lehet örök, „minden alkotmánynak fejlődnie kell”. A magyart közelíteni kell az osztrák monarchiához, „és ezt a nemesség kiválóan megteheti az országgyűlésen, jelenlegi állapotában is”, a fogalmazvány szerint: „ezen az úton”,¹³ a megjelent cikkben viszont: „tisztán alkotmányos úton”.¹⁴ Ezt már alighanem Hormayr írta, aki osztrák patriótaként maga is az alkotmányosság híve volt, és tudhatta, hogy a magyar alkotmányosság segítséget jelenthetett az osztrák alkotmányos törekvéseknek, amit viszont nem lett volna célszerű fessegetni.

Valószínű, hogy Hormayr nem is mindenben értett egyet Berzeviczyvel. Közölte ugyan nemzetelméleti cikkét, de nem vette fel az *Archiv* magyar vonatkozású írásaiból összeállított kötetekbe, amelyeket *Ungarische Miscellen* címmel adtak ki. Jellemző, hogy az első kötet legalább háromnegyed részben Berzeviczy munkáiból állt. Majláth János – a szerkesztő közeli munkatársa – okkal írhatta Berzeviczynek, hogy azokat „sok joggal az Önéinek lehet nevezni”.¹⁵

Az első reakciók Berzeviczy megnyilvánulásaira

Szívemelő volt a reform, de mikéntje már vitára adott alkalmat. A válasz nem is maradt el: *Magyarokról nem magyarokért*.¹⁶ Szerzője feltehetően Mednyánszky Alajos.¹⁷ A cikk fokozatos alkotmányreformot javasolt, és elvetette azt, hogy a parasztot egy csapásra felszabadítsák, mert „gyám-

¹² Von und für Ungarn. *Archiv*, 168.

¹³ Ungarische Constitution. OSZKK, Fol. Germ. 1160. 12.v.

¹⁴ Von und für Ungarn. *Archiv*, 169.

¹⁵ OSZKK, Levelestár, Majláth János [a katalógus szerint] ismeretlenek, Ofen, 1817. jún. 6.

¹⁶ Von, aber für Nicht-Ungarn. *Archiv*, 1817. 59–60. sz. 238–240.

¹⁷ Lehetne talán Romy Károly György, de Mednyánszky szerzősége mellett szól, hogy a cikk szerzőjét nemesemberként jellemzi, aki nem fiatal. Mednyánszky 33 éves volt, Romy 37 és apja kereskedő. A cikk Mednyánszky kézírásával megtalálható az ő hagyatékában. OSZKK, Quart. Germ. 1385/2. 70.

kodásra szorul”. „A természet bölcs menetét kell követni,” melyben napkelte előtt pirkad, a reformot már az 1791-es diétai bizottságok elkezdték.

Rumy Károly György harciasabb volt, amikor még 1817 elején közzétette Kazinczy „választ”, és a jegyzetben leszögezte: „Minden dolognak két oldala van, melyekről a dolgot vizsgáljuk.” Berzeviczy a sötétebbet mutatta be, vitapartnerei a világosabbra mutattak rá. Rumynak azonban lényegbevágóbb ellenvéleménye is volt Berzeviczy szemléletével kapcsolatban: „A túlzó filantropizmus könnyen lehet éppen olyan káros, mint a szűkkeblű patriotizmus és a túlzó nacionalizmus.”¹⁸

Mielőtt azonban a választ bemutatnánk, vizsgáljuk meg annak előtörténetét. Kazinczyhoz eljutott Berzeviczy 1808-as könyve a világkereskedelemről, és ebben arról is olvashatott, hogy a Habsburg Birodalomban „az államérdek egysége megvan, és az egyes részek különbözősége lassankint ki fog egyenlítettetni, és idővel egy nagy egésszé összeolvadni”.¹⁹ Erről – 1808 decemberében – „megvetéssel” nyilatkozott Rumynak írt levelében, hozzátéve: „Egzisztenciánkat fel kell áldoznunk B. spekulatív rendszereinek!!!”²⁰ Kazinczy felindulását²¹ csak fokozhatta, hogy egykor Berzeviczy vezette őt be a miskolci szabadkőműves páholyba.²² A szabadkőművesség pedig nem tagadta a hazafiságot.

Kazinczy azonban uralkodott felháborodásán. Még 1809 elején sem fordult Berzeviczyhez, hanem közös barátjuknak, Koczok Istvánnak írt, a lőcsei prókátornak, a szepességi protestantizmus jeles képviselőjének.²³ Nyilván fel akarta mérni, mennyire elfogadottak Berzeviczy nézetei. Viszont nem titkolta saját véleményét:

„B. úr úgy szóllott, ahogy egy hazáját szerető embernek szóllani nem szabad, s ezen hitben vagyok most is. [...] Tudom én, hogy sokan találtnak köztünk olyanok, akik azt hiszik, hogy testvériségbe hozattatván a *pragmatica sanctio* által a német tartományokkal, s látván, hogy az uralkodás a tudva lévő okokra nézve bennünket kevésbé boldogít, mint mostoha testvéreinket, legjobb volna levetkeznünk mindazon különbséget, mely ennek a mostoha testvérségnek kútfeje, s magyarokból néme-

¹⁸ [Kazinczy Ferenc:] Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor von Berzeviczy de conditione indoleque rusticorum in Hungaria. *Archiv*, 1817. jan. 22. 9–10. 33.

¹⁹ GAÁL Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, 1902. 297.

²⁰ *Kazinczy Ferenc levelezése* (továbbiakban: KFL) I–XXIII. Kiad. Váczy János és mások. MTA–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1890–1960. VI. 147.

²¹ Vö. KOSÁRY Domokos: *A magyar és európai politika történetéből*. Osiris, Budapest, 2001. 216.

²² H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 78.; Miskolczi Ambrus: Kazinczy Ferenc szabadkőműves kátéja. *Irodalomtörténet*, 2009/4. 462–509.

²³ KFL VI. 180., 193.

tekké válunk. Tudom azt is, melyek azok az okok, amelyeknél fogva ezek ezt tanácsolják, óhajtják s megismerem, mely oktalan a török politika, melyet B. úr oly igaz színekkel festeget. De légyen bármely nagy az a nyereség, mely Bvel s társaival ezt az istentelen átváltozást óhajtja: én inkább tovább is nyögöm a commercium nem létét, minthogy eredetiségemet elveszítsem. A *hárs* bizonyosan hátrább áll a növények országában mint a fák királya, a *tölgy*, s meglehet, hogy ha Jupiter azt a kérdést tenné a hársnak, hogy az akar-e tölggyé lenni, kapna az ajánlason. De kérjük meg a Linné tanítványát, ha ezt tanácsolja-e a hársnak ő egyebet fog javasolni ennek a csak hasznot néző teremtménynek. Nem csuda, hogy B. elteleve a maga commerciáskodó speculatiójjal, hideg, amint gróf Dessöffy Józseftől értem, a nemzet legfőbb kincse, a nyelv, eránt. Mi lesz az illy gondolkozással bármely nemzetből, ha tőle elfordítja mosolygását a rövidkedvű szerencse?”²⁴

Berzeviczy éppen ott volt Koczoknál, amikor megjött ez a levél,²⁵ és nyilván a címzett és az érintett megbeszéltek a választ, amelynek töredékéből csak a lényegét ismerjük: „B. úr azon feltételét, hogy a kereskedés, a szabad kereskedés, industria s effélék az országot gazdaggá, annak lakosait szelídebbé, pallérozottabbá teszik, nem hiszem, hogy az úr tagadja. De ha nem, amint az előhordott példák s történelmi dátumok szerint tagadni nem is lehet: miben fog állani az ő bűne? Én az úr munkáját nem láttam s róla nem ítélek. De ha csupán a magyar nyelvre van szorítva, úgy nem látom által, miképpen haladná meg az Úr patriotizmusa a B. úrét? Magyarországnak hány nyelvű lakosai vagynak? Ezek közt a magyar nyelvvel élők, talán, a többiek számát tekintvén alig tesznek egyharmad részt. Hát az-e nagyobb patrióta, aki a lakosok egyharmad részének nyelve felől ír, vagy az inkább, aki írása által mind a három részt kívánja boldoggá tenni?”²⁶

Kazinczy közben folytatta a levéloffenzívát. Berzeviczy érdemeit nem is tagadta, de – írta ismételten Rumynak – „mi lehet egy népből, amely úgy gondolkodik, mint B? Az alkotmány megváltoztatása stb. *à la bonne heure*,²⁷ ha már nem lehet elkerülni, de politikai gyilkosság – összeolvadás – és az arany miatt! – nem! nem!”²⁸ „*Hideg vérrel*, sőt mintegy *óhajtva* profetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból, s akkor osz-

²⁴ MTAOK, K 633/VI. Az én Pandectám. 161–162.

²⁵ KFL VI. 193.

²⁶ MTAOK, K 633/VI. Az én Pandectám. 159.

²⁷ Jó időben.

²⁸ KFL VI. 180–181.

tán lesz commerciumunk. Mire jut az oly nemzet, amelynek sok Berzeviczyje van?” – írta Cserey Farkasnak, és jelezte, Berzeviczy még meg is kérdezte tőle egy közös ismerősön keresztül, hogy „én vagyok-e igazabb hazafi, aki a nemzet egyharmadának nyelve javán dolgozom, vagy ő, aki a nemzet mindhárom harmadán igyekszik? Lásd *ebből*, mely patrióta az, aki nem érez semmit a nyelvért s nemzetért, aki csak azt nézi, mely jászol van tele.”²⁹ Ebből is látható, hogy két világszemlélet került egymással szembe. Paradox módon az ellentéteket Berzeviczy parasztkérdésről szóló művének első fejezete kezdte áthidalni. Ezt Rummy szerezte be Kazinczynak, aki maga is írt róla ismertetést. Kazinczy először – mint 1809. január 30-i Rumynak írt levele tanúsítja – úgy érezte, hogy a mű „nemcsak minden jó ember mély tiszteletét, hanem legnagyobb szeretetét bizonyosan kiérdemli”. Igaz, a szerző „amilyen jeles ember, olyan pocskékul ír latinul”.³⁰ (Később azt hangoztatta, hogy Berzeviczy latinja még „huszár-latinnak is rossz”).³¹ Három nap múlva már vad felháborodással fakadt ki ugyancsak Rumynak, hogy „minek kellett a szent igazságokat valótlanosságokkal és féligazságokkal összekeverni, és azt a gyanút kelteni maga iránt, hogy jakobinus sapkát visel”. Berzeviczy Gergely a paraszt teljes jogi kiszolgáltatottságáról írt, holott ugyan nemesek ítélkeznek az ügyében, de van ügyvédje, és fellebbezhet egészen Bécsig. Kifogásolta, hogy Berzeviczy Gergely elhallgatja a paraszt helyzetén javítani akaró nemesi törekvéseket: azt, hogy Máriássy István, megyei követként a diétán, a tized és a kilenced elengedését javasolta; 1807-ben Ragályi István felvetette a jobbágyok a tulajdonszerzésének kérdését; 1792-ben a nemesség az útkészítés terhét bizonyos feltételekkel magára akarta vállalni; végül 1793-ban a Zemplén megyei gyűlés egyhangúan megszavazta, hogy a nem nemesek is viselhessenek megyei tisztségeket. A nagy kérdés a fennálló rendszer lebontása. Mert „hogyan és miként tudja?

Berzeviczyvel viszont néhány nap múlva – február 5-ei levelében – összeveszett. Noha biztosította régi barátságáról, szeretetéről és tiszteletéről, de amit írt, az vádirat. Megismételte a világkereskedelemtől szóló munkával kapcsolatos véleményét: „Egy nemzet felbomlasztása politikai gyilkosság [...] nemzetem, a nacionalizmus számomra kedvesebb az aranynál,” és „még a sírban is keservesen fogok forgolódni, ha fiam németül és nem magyarul sirat”. A parasztkről szóló mű első fejezeté-

²⁹ Uo. 193.

³⁰ Uo. 203.

³¹ Uo. 246.

ről Berzeviczynek is olyan elismeréssel nyilatkozott, mint Rumynak. Annak jelzését, hogy a kormányzat megvallja majd a feudális rendszer elavultságát, megtoldotta Katalin cárnő alapelvével: tulajdon nélkül nincs mezőgazdaság. Azt is érzékeltette, hogy a földesurak nem vesztenenek olyan sokat, mint vélik. „Gyakran kérdeztem én is magamtól, hogy az átalakulás milyen következményekkel járhat a szellemi kultúra számára, ami az emberiség legmagasabb értéke. Ebben teljesen egyetérték Önnel, csak azt hiszem, hogy a sok javítandó dologból nem elég csupán egyet kiemelni.” Éspedig ilyennek tartotta azt, hogy a paraszt az igazságszolgáltatás terén teljesen a nemesi önkénytől függne, holott van rá sok példa, hogy a paraszt pert nyert földesurával szemben. Maga is tapasztalta, hogy Morvaországban, Csehországban, Ausztriában, Bajorországban, ahol a kormányzat jobban kedvez a parasztnak, ezek úgy nyilatkoztak, hogy a magyarok helyzete elviselhetőbb. Egyetértett azzal, hogy nem a földesúri, hanem az egyéb terhek teszik tönkre a parasztot. A paraszti gazdaság büdzséje hamis, mert ha valós lenne, akkor semmije sem lenne, és ilyen költségvetéssel ő maga egyévi jövedelmeiből egy hónapig sem tudna kijönni. Ő maga a parasztjait nem vereti; ha engedi, hogy kezet csókoljanak neki, csak azért teszi, mert a rabszolgává alacsonyítottat zavarná, ha nem így köszönné, felesége viszont orvosságot visz a beteg jobbágyoknak, sőt egyszer még meg is szoptatott egy csecsemőt.

Kazinczy nem írta meg a régi barátának, hogy műve latinságát rossznak tartja, de azt igen, hogy „hangneme nyugtalan”, és erre csak pszichológiai magyarázatot talál. „Eszméiben Ön nem ott él, ahova a sors helyezte: Ön itt idegen, és nem érzi jól magát. A németeket én nem nézem le, de áldom a sorsom, hogy magyarnak tett. Jó és rossz mindenütt van.” Rousseau-t idézi, miszerint „egy lesüllyedt népet csak és kizárólag úgy lehet felemelni, ha megtanítják önmaga tiszteletére”. Tehát aki fel akarja emelni a népet és a nemzetet, az „kívánjon tudományos műveltséget, a többi magától jön. Jaj annak, aki idő előtt beleavatkozik a gondviselés és a fokként ható természet menetébe! Az nem épít, rombol.”³²

Rumynak pedig tovább nyomatékosította eddigi érveit. „Azt állítja, kedves barátom, hogy nem tud arról, hogy Magyarországon sok nemes is a parasztnak állapotával kapcsolatban liberális alapelveket képvisel. Akkor Szepes megyében borzalmas helyzetnek kell lennie.” De az emberi érzés mindenütt otthon van. Példa rá egy nyers, bozontos bihari nemes, aki a megyegyűlésen így kiáltott fel: „Meg kell kímélni a parasztot! sok teher van azon! osztán az is *ember!*” Kazinczy az emberiség megnyil-

³² KFL XXII. 239–244.

vánulásaival érvelt, ám a vita durvább lett, megbélyegzéssel, személyeskedéssel. Berzeviczy egyik barátja „főarisztokratának” nevezte Kazinczyt, és megtudakolta, hogy vajon Máriaassy lemondott-e a terményjára dékről, Ragályi pedig nem tulajdonnéküliekkel védelmezi-e tulajdonát? Mire Kazinczy is visszakérdezett: vajon Berzeviczy elengedte-e jobbágyság terheit? És természetesen egyre inkább előtérbe került a pszichológiai magyarázat. Kazinczy szerint Berzeviczy „sértett hiúságát észrevétlenül belekeverte a játékba”. Felemlítette, hogy a családban milyen nagy reményeket fűztek „Gregor” hivatali pályafutásához, és arra számítottak, hogy „ragyogó parti”-t csinál. Mindezt azért is hangoztatta Rumynak, mert tartott attól, hogy ő a végén a magyar parasztot hasonlónak látja a lengyelhez. Márpedig a földesúri terheknél nagyobb „a hivatali kizsákmányolás”: a robot jellegű ingyen közmunkák (útépítés, építkezés) és a katonaság fenntartása.³³

Ezzel megérkeztünk a humanitárius nemesi felfogás és a humanitárius etatizmus lényegéhez. Az egyik az állami terhek nagyságában látja a paraszti nyomorúság okát, a másik a földesúri hatalomban. A lényeg: a paraszti többletermékért folyó küzdelem. Nem kétséges: eredményt csak egyik vagy másik fél erőfölényével, vagy a két fél kompromisszuma révén lehetett volna elérni. Csakhogy annak, aki először olvasta, Berzeviczy kimondatlanul is árulónak számított. Példa erre Berzsenyi dühkitörése. Szerinte „Berzeviczy balgatag és gonosz”. Majd azt fejtegette, hogy a világpolgári gondolkodás német sajátosság, és a magyarok hiába lennének németekké, az országot sújtó gazdaságpolitika nem változna. Önmagában az alkotmány sem sokat változtat. A föld minősége, az erkölcsi kultúra és a szorgalom a meghatározó. A magyarországi svábok jólétének oka szorgalmukban rejlik. A magyar parasztot nem lehet úgy elnyomni, mint a szlovákokat, egyre drágább ruhadarabjai – a 100 forintos bundák, a 70–80 forintos ködmönök és szűrők, a 30–40 forintos ingek és gatyák – gazdagságra vallanak.³⁴

Nem kétséges, Berzsenyi olyasmit is papírra vetett Berzeviczy ellen, amivel Kazinczy nem érthetett egyet. És jellemző, hogy a Berzeviczy–Kazinczy-vitában olykor a vitázók barátai ütik meg az élesebb hangot. Talán ez is arra ösztönözte, hogy március végén már jelezze Rumynak: recenziót ír Berzeviczy művéről,³⁵ és április elejére el is készült vele.³⁶

³² KFL XXII. 239–244.

³³ KFL VI. 246–249.

³⁴ Uo. 293–294.

³⁵ Uo. 308.

³⁶ Uo. 319.

Közben megérkezett Berzeviczy 1809. március 17-én papírra vetett válasza is. Szép hitvallás ez a tökéletesedésre való törekvés mellett és a türelmetlenség, valamint a képmutatás ellen, s egyben példázza azt is, hogy nyilvánosság esetén a szemben álló nézetek kiigazíthatnák egymást: „Mily szép a sajtószabadság! Ha mi ebben az esetben tételeinket és nézeteinket a közönség elé vihettük volna, akkor azokról vélemény alakulhatott volna ki, amely az igazsághoz közel járt volna, vagy eljutott volna hozzá.” Viszont munkáit a hazai helyzetnek megfelelően írta meg. „Az a véleményem, hogy Magyarországon erkölcsi betegség hódított teret, amely annál veszélyesebb, mivel rejtett és szép látszatba lehet burkolni. Ez az *önmagába való szerelmesedés* állapota. [Magyarán: önimádat.] Ebben az állapotban az ember képtelen felismerni a fogyatékosságokat és a bajokat, minden jó, sőt nem szorul javításra, a legrosszabb rossz is szokás, tiszteletre méltó óság.” Az önimádat olyan, mint az álomkór, a benne szenvedő embert fel kell rázni – fejtegette Berzeviczy, mert különben nincs haladás, márpedig Magyarország természeti kincsekben gazdag ország: „Mi lehetne? Mi most? Mi volt?” Nagy Lajos és Mátyás alatt emelkedni kezdett, de visszaesett. A kérdésre, hogy Kazinczy világszemlélete segíthet-e, a válasz a következő: „Ön a nacionalizmus eszméjét mutatja fel: nem értek egyet, mert a nacionalizmus önmagában valamiféle egyoldalúság, és mi Magyarországon valójában nem vagyunk nemzet. Nézetem szerint az állam mindenképp föltött áll maga függetlenségével, önállóságával és lakosainak lehetőség szerint elérhető boldogságával együtt, amihez szükségszerűen hozzátartozik a többség jóléte, kultúrája, erkölcsse. A többi példának okáért nacionalizmus, privilégiumok, alkotmányok, szokások ennek van alárendelve.” Emellett szól a föld hatezer éves története. Az egoizmus nem patriotizmus. „Az embernek az állami piramis csúcsára kell állni ahhoz, hogy az egészet átlássa.” A parasztság elnyomásának mentegetése „látszattervekre épül és az egészre káros intézmény szépítgetése”.³⁷

Kazinczy „recenziója”

Kazinczy 1809-es recenziójának pontos szövegét nem ismerjük, csak 1817-ben megjelent változatát. Ne felejtjük el azonban, amit Kazinczy még 1809. április elején óvatosan elmondott Rumynak. Éspedig azt, hogy „olyan dolgokban akarnak megtéríteni, amelyekben nem szüksé-

³⁷ MOL P 53 131. cs. 150. sz. 13–14.

ges engem megtéríteni. Például: Nem törekedni privilégiumokra, amikor az egész gyógyításáról van szó. Istenem, ki nem tudja, ki nem érzi ezt! Ilyesmit kell nekem mondani[?]. Micsoda eretnekség!” Idézte is Berzeviczy leveléből a részt, hogy nem vagyunk nemzet, hozzátéve: „Sajnos bizonyos értelemben igaz, de nem a Berzeviczy-félében.” Ami az állam mindenek fölöttiségét illeti, ehhez csak annyit fűzött hozzá Kazinczy: „igen, a magyar”. A többség boldogságáról írottakat pedig csak így kommentálta: „Biztosan!”³⁸

Egy hónappal később pontosította az igazságszolgáltatásra vonatkozó részeket.³⁹ Közben – úgy látszik – Rumyt is a maga oldalára állította, hozzá intézett levelében örömmel nyugtázta egyetértésüket, de azt, sajnos, nem fejtette ki, hogy Berzeviczy számszerű adatai miért hamisak.⁴⁰ Aztán recenzióját a „bűnös” munkáról elküldte Lipcsébe.⁴¹ Maga is elgondolkozhatott, hogy igaza volt-e vagy sem, pontosabban miben volt igaza és miben nem. Berzsényi is megnyugodott, és némileg szabadkozott korábbi kirohanásának hangvétele miatt.⁴²

Kazinczy recenzióját felolvasta két érdeklődő ifjúnak, Szirmay Ádámnak és Dókus Lászlónak, akik Berzeviczy álláspontját hamisnak tartották, de végül úgy nyilatkoztak, hogy „az igazság közepén áll, a parasztok helyzetén segíteni lehetne és kellene. Igaz – összegzi a tanulságot a széphalmi mester –, de ez egészen más, mint az, hogy Kazinczy eszmefuttatása és bírálata nem méltányos és igaz.”⁴³ Aztán 1809 végén már láthatta, hogy Lipcsében nem közlik a recenziót, és ami fájdalmasabb, Bécsben sem.⁴⁴ Ezt egyelőre azzal magyarázta, hogy Berzeviczy művét betiltották.⁴⁵

A műről szóló diskusszió egyelőre – 1817-ig – megmaradt a magántársasági kultúra világában. Berzsényinek válaszolva Kazinczy saját magát is megerősítette életfilozófiájában: „A nacionalizmus oly szent dolog, amiről nem lehet szó. Szent az, mint a virtus és dicsőség szeretete. De a nacionalizmus jól összefér azzal, amit Filangieri és akinek esze van, az igazgatás fő törvényévé teszen, mely ez: *ut quo fieri potest major massa felicitatis, in quo fieri potest, plures portiones dividatur.*”⁴⁶ Tehát: „hogyan

³⁸ KFL VI. 320–321.

³⁹ Uo. 360.

⁴⁰ Uo. 394.

⁴¹ KFL VII. 71.

⁴² Uo. 86.

⁴³ Uo. 123.

⁴⁴ Uo. 136.

⁴⁵ Uo. 182.

⁴⁶ Uo. 192–193.

a boldogság nagyobb legyen, amennyiben lehet, több részre kell osztani,” más szóval a cél a lehető legnagyobb szám boldogsága. Ennek a tételnek a klasszikus megfogalmazását Beccaria művéből az 1790-es évek elején le is fordította.⁴⁷

A kemény kritika baráti dialógus lehetett volna, és némileg az is volt. Levél levelet követett, és ha a levelezés nem is maradt meg hiánytalanul, a lényeg mindenképpen kiderül belőle. Kazinczy Berzeviczyvel is tovább vitatkozott, talán abban a titkos reményben, hogy megnyerheti, mert Berzeviczy a későbbiekben nem latinul vagy németül, hanem magyarul írt neki, és még munkáját segítő könyvet is ígért.⁴⁸ Kazinczy 1810 júliusában kelt válaszában meggyőzést célzó hitvallás, fullánkös kritika, ennek tompítása és egyetértés váltják egymást. Íme, a credo: „Nemesebb és hasznosabb foglalatosság nem lehet, mint a hazai nyelvet legfőbb tökéletességre vinni. Erre a munkára nem született minden, és nem szükséges, hogy minden csak azt tegye, mert több is van csinálni való. Az mindaz által igaz, s a história bizonyítja, hogy ha valahol a *Jó* gyökeret vert, ott mindig a *Szép* készítette az utat. Miért lenne ez minálunk másképpen? A poézis és mindaz, ami ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben vagyon, a legszebb virága az emberi elmének, az pedig nyelv nélkül nem virágozhatnak; nyelv nélkül, mondom, s a nyelv alatt minden nemzetnek a *maga saját* nyelvét.”

A kritikát azzal indította Kazinczy, hogy elmarasztalta az univerzális egynyelvűséget mint emberiségellenes bűnt, majd – megnevezése nélkül – Napóleont dicsőítette, mert minden nép nyelvét tiszteletben tartja, és azok „virágoztatásán igyekszik”. Viszont: „Neked, tisztelt barátom, mindig csak arany kell, mintha annak a gaz kabinetnek volnál minisztere, amely a maga haszna miatt egész Európát fellázította, és a fellázított nemzeteket segély nélkül hagyta veszni, s eltiportatni.” Ez az angol politika elmarasztalása. Most Kazinczy szerint az első „a nacionalizmus” – mármint a nemzet létének biztosítása –, aztán majd megint eljön „az aranykeresés” ideje.

A kritika enyhítésére Herder jóslatának támadt, hangoztatva, hogy „kacagom,” amit „a magyar nyelvnek és népnek elenyészése felől jövendöl. „A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg filozófiai lélek fogja kormányozni Európának dolgait, mint most kormányozza. A nem vandalus hódoltató csak azért is meghagyja ezt és azt, hogy egy tulajdon

⁴⁷ OSZKK Fol. Hung. 872. 1.; HENCZE Béla: Kazinczy ismeretlen értekezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929. 341–345. bebizonyítja, hogy Kazinczy Beccaria *Dei delitti e delle pene* című művéből fordított.

⁴⁸ Berzeviczy levele nem maradt fenn, Kazinczy utal rá válaszában.

karakterű s originális, sehol másutt nem található szép nyelv ki ne vesszen.”

Az egyetértés is kritikával vegyes: „Áldás minden szavadra, melyet a misera plebs mellett és a feladott szisztéma oktalansága ellen mondasz! Ezt én nemcsak szájjal, de szájjal és szóval is mondom. E részben te és én egyformán gondolkodunk; az egyedül kettőnk közt a különbség, hogy te a mostani dolgok előadásában, elmelegülve tárgyad által, olyakat is mondasz, amik nincsenek úgy, ahogy mondod. Én ezt nem cselekszem. Osztan még egyet: midőn vádolni kell valakit, megfontolom, ha *oka-é ő annak? s ki az oka? és miért?* Te ezeket nem kérjed. Te ezekkel nem gondolsz.” És így: „...a nacionalizmust kivéve, mely nekem idolumom, és amely felől te semmit nem tartasz, gondolkozásunk megegyez.”⁴⁹ Egyházi ügyekről nagy egyetértésben leveleztek 1810 végén is.⁵⁰

Kazinczy leveleiből látható, hogy azért a paraszti sors Berzeviczy-féle bemutatásával való egyetértését nem hangsúlyozta túl. Amikor Dessewffynek írt, akkor elsősorban azt idézte fel Berzeviczyvel történő levélváltásából, ami a nacionalizmusról és a kozmopolitizmusról, valamint a herderi jóslatról szólt.⁵¹ Közben egyfajta elégtétellel nyugtázta, ha valaki Berzeviczyről valami rosszat mondott, például azt, hogy „paszomántos jáger”.⁵²

Berzeviczy szellemi fölényének tudatában nyilatkozott Kazinczyról, aki „egy nagy magyar arisztokrata, és az ázsiai-európai világkereskedelemlről szóló munkámmal azért elégedetlen, mert nem magyar arisztokrata jellegű”.⁵³ Kazinczy hozzá intézett levele a parasztok sorsáról szóló könyvről „tele van szép gondolatokkal, ám mégis egyoldalú”. Azt elismerte, hogy a kereskedelemről szóló munkája „felületes és nem kimerítő, de alkalmas arra, hogy a figyelmet erre a tárgyra irányítsa, azért hogy, az időpontot ne szalasszuk el.”⁵⁴

A nézetkülönbségek ellenére Kazinczy terjesztette Berzeviczynek a parasztokról szóló könyvét, akinek írt róla, küldött is belőle, ahogy a sárospataki, valamint a marosvásárhelyi kollégiumnak is.⁵⁵ Viszont ellenvetéseit szintén lépten-nyomon hangsúlyozta, kijelentve, hogy Berzeviczy hazudik.⁵⁶

⁴⁹ KFL XXII. 254–259.

⁵⁰ MOL P 53 91. cs.

⁵¹ KFL VIII. 22.

⁵² Uo. 38.

⁵³ MTAKK, MIL 4rét-21. Berzeviczy Gergely levele Rummy Károly Györgynek, 1809. jan. 6.

⁵⁴ MTAKK, MIL 4rét-21. Berzeviczy Gergely levele Rummy Károly Györgynek, 1809. máj. 1.

⁵⁵ KFL VII. 71., KFL VIII. 135.; KFL XXII. 258.

⁵⁶ KFL VIII. 133–136.

Berzeviczy Gergely árnyéka kísértette. Példája vonzotta és taszította Kazinczyt. Barátjának, Kis Jánosnak megvallotta: játszik a gondolattal, hogy ír valamit a magyarországi *tiers état*-ról, a harmadik rendről, „de csak ökonómiai tekintetben, mert a politikait illetni nem merem”.⁵⁷ Berzeviczy irodalmi ízlése is riasztotta, elborzadt attól, hogy barátja „a szépség almáját Kosegartennek”⁵⁸ ítélte, és nem Goethének, Schillernek.⁵⁹ Ugyanakkor elégedetten nyugtázta, hogy Zemplén megye elítélte a bécsi kormányzat fináncpolitikáját, és az adózó parasztság védelmére kelt. Így tehát – írta Rummy Károly Györgynek 1811 tavaszán – „Berzeviczynek semmi oka nem lett volna az elégedetlenségre”.⁶⁰ Másnak viszont megvallotta, hogy milyen borzalommal töltik el a megyei tisztek visszaélései.⁶¹ 1811 novemberében „szívből” sajnálta, hogy Berzeviczy nem jutott ki a diétára.⁶² És aztán annál nagyobb felháborodással tette szóvá, hogy Berzeviczy, Batthyány Vince és Bredeczky Sámuel, „ez a három B-betűs magyar-német” az összbirodalmi eszme jegyében „azt az átkozott óhajtást teszik, hogy nemzetünk szűnjön meg az a nemzet lenni, ami eddig volt”.⁶³

Meglepő ez a perzselő indulat.

Összegezve: Kazinczy a kozmopolitizmus elmarasztalásával összekötötte a magyarországi alkotmány védelmét. Olyan lényeges mozzanat ez, amelyre még kitérünk, amikor a vita mérlegét kell megvonnunk. Egyértelmű viszont, hogy a kiélezett politikai helyzetben a valós szemléleti ellentétek radikalizálódtak, olykor gyűlölködésbe fordultak, és ebben szerepet játszott a közvetlen személyes párbeszéd hiánya. Ha találkoztak, oldódtak az ellentétek. 1812 novemberében például Kazinczy jól elbeszélgetett volna Berzeviczyvel, ha Vay József nem szól közbe, így csak a lomnici prófétának egyik kis frivol és ízléstelen megnyilvánulását jegyezte le.⁶⁴ És erősödött benne a téves hiedelem, „hogy a lutheránus magyar ritkán szokott buzgó magyar lenni, ők a németek felé sántítanak. Példa reá az általam forrón szeretett s tisztelt Berzeviczy Gergely, aki a hazaszeretetet neveti, s kozmopolita akar csak lenni.”⁶⁵

⁵⁷ KFL VIII. 220.

⁵⁸ Ludwig Gotthard Kosegarten (1758–1818), evangélikus lelkész, teológus, költő.

⁵⁹ KFL VIII. 280.

⁶⁰ Uo. 435.

⁶¹ Uo. 558.

⁶² KFL IX. 153.

⁶³ Uo. 383., KFL XXIII. 201., 205.

⁶⁴ KFL X. 174.

⁶⁵ KFL XI. 35.

A vita kiobbantása

Berzeviczy lassan eltűnt Kazinczy levelezéséből és látóköréből, mígnem 1817-ben egyszer csak kiobbant a nyilvános vita. Kazinczyt Hormayr hívta fel „Archívjának elősegítésére”, és ő bár tisztelte Hormayrt, elutasította az együttműködést,⁶⁶ de egyetértett régi írásának a közlésével, amelyet Rummy tudta nélkül küldött be az *Archív*nak. „Berzeviczy nekem 33 esztendő óta barátom, s öttenálamnál senki se szeretheti jobban, de Berzeviczy kétségen kívül felette sokat mondott azon munkájában, ami nem úgy van, s ami nemzetünket legméltatlanabban gyalázza. Az ő exotikai műveltsége miatt nem leli fel magát kénye szerint közöttünk, ő előtte a nemzetiség semmi, mivel az, mint ő tartja, valami félszegség, s mivel minket magyarokat (tulajdon szavaival akarok élni) nemzetnek se néz. Ő kozmopolita, s a kereskedés előtte legfőbb, ezért ő minden egyébről lemondana. Oly gondolkodásmódja, melyet ha tudnék valami rosszat másnak kívánni, ellenségeinknek kívánnék. Berzeviczynek Karthágóban kellett volna születni.”⁶⁷

Hormayr február 20-án reagált Kazinczy január 13-i válaszára, miután január 22-én már megjelent a kritika. Nem leplezte, hogy inkább rokonszenvezik Kazinczy álláspontjával, mint Berzeviczy világnézetével: „Egészen szívemből van az kiírva, amit az úr a nemzetiség és kozmopolitizmusról ír. Ezen utolsót halálban gyűlölöm. Megfojt az egészen minden polgári, minden katonai virtust, s csak azon nyomorultak mentsége, kik a magok körökben semmi Jót s nagyot vagy véghez vinni nem tudnak, vagy nem akarnak. A nemzetiség [Nationalismus] tart fenn s éleszt mindent.”⁶⁸

Kazinczy Hormayrhez intézett levelét és annak válaszát megküldte Döbrentei Gábornak.⁶⁹ Nem titkolta korábbi ellenérzéseit Hormayrrel szemben. És bár Hormayr rokonszenvvel nyilatkozott róla, ő nem titkolta, „a hírnek nem hittem, sőt irtóztam Hormayrnek nevétől is”. Őt később is a magas körök meghosszabbított kezének tartotta.⁷⁰ Döbrentei a maga fordításában⁷¹ nemsokára az *Erdélyi Múzeumban* közölte Kazinczy és Hormayr levélváltását. Ezzel a vita a magyar nyilvánosság

⁶⁶ KFL XV. 33.

⁶⁷ *Erdélyi Múzeum IX.* Pest, 1817. 189.

⁶⁸ *Erdélyi Múzeum IX.* Pest, 1817. 189–190.

⁶⁹ KFL XV. 70.

⁷⁰ MTAKK, K 613/2. 137.

⁷¹ KFL XV. 330.

elé került. Úgy látszik, nem volt más mód erre, csak az erdélyi kerülő út. Egy okkal több, hogy a vitát furcsának tartjuk.

Hormayr közben – még június elején – közölte Berzeviczynek névvel megjelent május elsejei hitvallását, amelyet egyszerre tarthatott kozmopolitának és birodalmi nacionalistának. Ez utóbbi terminus nem mesterséges. Félig-meddig magától a szerzőtől származik, miután az egész Habsburg Birodalom számára latin hivatalos nyelvhasználatot javasolt: „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben; ez az önimádat az államnak és a kormánzatnak ritkán használ, gyakran árt, és mindig akadály az állam magasabb és nemesebb céljai, valamint az állam által boldogítandó emberiség előtt.” A nemzetiség fogalmát nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredettel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége, a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet, és ez teszi a különböző népeket államnemzetté, még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetit elvesztettük.” Az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.⁷²

Jellemzőek egyébként Kazinczy Berzeviczyről írt különböző leveleinek egyezései és különbségei. Majláth Jánosnak némileg bővebben írt Berzeviczyről, mint Hormayrnek, bár a két levél szinte szó szerint azonos. Neki is jelezte, hogy 33 éve barátja Berzeviczynek, akinek Karthágóban kellett volna születnie. „Kár a kiváló emberért! Kár, hogy elfojtotta szívében a legszentebb érzelmeket” – folytatta.⁷³ Rumynak írott levelében ezt még megtoldotta a lényeggel: „B. ellen emeltem szavamat, és mivel nem a feudális rendszer mellett szólok, hanem történetileg sorolom fel tévedéseit, nem hiszem, hogy embertelenként szidalmazzanak.”⁷⁴

Collin⁷⁵ *Regulusára* aligha véletlenül célzott Kazinczy. Divatja járta. A népszerű osztrák író a Napóleon-ellenes birodalmi patriotizmus légkörében buzdított harcra. Ezt a művét egyébként Wesselényi Miklós fordította le, és 1804-ben Kolozsvárott elő is adták. De míg Bécsben a birodalmi patriotizmusra lelkesített, nálunk a magyarra, hiszen a címszereplő *Regulus* magyarul a magyar nemzeti programot adta elő: „A vérség édes köteleit az egyenlő gondolkodás, az egyes értelmű érzést s azt, mely a bizo-

⁷² Gregor VON BERZEVICZY: Etwas über Nationen und Sprachen. *Archiv*, 1817. jún. 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: MOL P 53 130. cs. 128. sz.

⁷³ KFL XV. 17–19.

⁷⁴ Uo. 42.

⁷⁵ Heinrich Joseph von Collin (1771–1811) osztrák drámaíró.

dalomnak⁷⁶ szíveket felnyitja, az édes anyai nyelv hangját oltalmazták a jó törvények.”⁷⁷ A törvényekre való utalás Wesselényi betoldása, az eredeti ezekről nem szólt, mert a német nyelvnek nem volt szüksége törvényes védelemre. Regulus Rousseau-t tolmácsolja: „Jaj annak a népnek, mely alacsony féltékenységgel idegen járom alá hajtja nyakát. Nem nép az már többé, csak egy rabszolgák csoportja.” Egy másik karakter, a karthágói Bodostor a jólétet hangsúlyozza a római hazakultusz ellenében, általános emberi értékeket hangoztató világpolgár. Regulus pedig így sarkítja az ő patriotizmusát ért kritikát: „...csak azért szereted a világot annyira, hogy hazádtól a legszebb móddal szolgáltatodat elvonhasd. Csak egy alacsony képmutató vagy, s nem egyéb.”⁷⁸ De a vita után kezdet nyújt neki, viszont a nép Karthágó lerombolását követeli a dráma végén, ami előre jelzi a történelemből ismert végkimenetelt. Kazinczynak alighanem Montesquieu rómaiakról szóló eszmefuttatása is eszébe járhatott, amely szerint Karthágónak éppen gazdagsága lett a veszte, hiszen „az arany és az ezüst kimerül, de az erény, az állhatatosság, az erő és a szegénység soha”.⁷⁹

Róma és Karthágó szembeállítás a felvilágosodás két nagy diskurzú-sára is utal. Az egyik a virtusközpontú republikánus értékrendet képviseli, a másik a világkereskedelem jólétet ígérő frazeológiáját. Herder először ez utóbbit élte, majd ellene fordult.⁸⁰

Collin műve a Berzeviczyhez való viszonyát, a vita mechanizmusát is érzékelteti, hiszen a kemény konfrontáció közepette sem tűnt el a kölcsönös megbecsülés – egy ideig. Kazinczy nem a magyar szegénységet védelmezte, „kétfrontos harcát” – Csetri Lajos találó kifejezése – az élet bonyolultságát leegyszerűsítő kozmopolitizmus és nacionalizmus ellen vívta, s ennek tartalmát Szauder József már rég felvázolta.⁸¹ Hiszen a széphalmi mester elítélte Kisfaludy Sándor „nyavalyás Hunyadi Jánosát” stílusa (és – Horváth János kifejezésével élve – „hazapuffogatása”) miatt: „Nekem az igazság nemcsak a barátságánál, de még a hazánál is kedvesebb, s megvallom, látva némelyeknek igazságtalan hazafűsűségeket, szé-

⁷⁶ A magyar kiadásban sajtóhibával ez áll: „birodalomnak”. *Heinrich J. v. Collin's sämtliche Werke. I.* Wien, 1812. 181.

⁷⁷ Heinrich Joseph COLLIN: *M. A. Regulus*. Ford.: id. Wesselényi Miklós. Szerk.: Récsy Viktor. Győr, 1901. 64.

⁷⁸ Heinrich Joseph COLLIN: *M. A. Regulus*. I. m. 68., 70.

⁷⁹ [Charles de Secondat] MONTESQUIEU: *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Paris, 1871. 25.

⁸⁰ Harold MAH: *Enlightenment Phantasies. Cultural Identity in France and Germany, 1750–1914*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2003. 8., 20–24.

⁸¹ CSETRI Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: SZAUDER JÓZSEF–TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 268.; SZAUDER JÓZSEF: *Költsey Ferenc*. Művelt Nép, Budapest, 1955. 11–13.

gyellek úgy lenni hazafi, mint ezek.”⁸² Októberben pedig Dessewffy Józsefnek megírta, hogy közölje Berzeviczyvel, recenzióját Romy küldte be az *Archiv*nak.

Berzeviczy közben megjárta Bécsset is, és augusztus 1-jén megírta válaszát. Lássuk tehát a tézisek és antitézisek kavalkádját.⁸³

Tézisek és antitézisek

„Rien que la vérité!” („Semmi mást, csak az igazat!”) – a Kazinczy(–Romy)-cikk mottója. Berzeviczy válasza: nagy divat szavakkal dobálózni. A vitázók ugyan nem jutnak közelebb az igazsághoz, ha csak saját állításaikkal jönnek elő, viszont a közönség nyerhet, mert összehasonlíthatja azokat. Amit pedig ő maga a parasztokról írt, „legtisztább” meggyőződése, pártosságot és önhaszon keresését nem lehet szemére vetni.

Kazinczy(–Romy) szerint Berzeviczy olyan elnyomottnak állítja be a magyarországi parasztot, hogy óhatatlanul „afrikai rabszolgahordának” tűnik a magyar nép. Holott „Magyarországon is meghallották az emberiség hangját és azt, amely a Tajótól a Néváig, az északi Belttől a déli Szicíliaig már ezerszer elhangzott, és közismert, hogy Magyarországon sok a földesúr, aki jobbágyaival mint igazi pater familias bánik”. Kétségtelen, hogy „az új, lenni kellett humanitás prédikátorai” is túloznak, és az igazság közepén van, „a magyar parasztnak nem kell elégedetlenebbnek lennie, mint más országokban élő parasztok, hanem sokkal inkább sorsát, még java részben nagyobb örömmel dicsérhetné”.

Kazinczy tehát beleszótt a saját érvelésébe a Szirmay fiútól kapott kritikát, de továbbra is kitarzott amellett, amit Rumynak és Berzeviczynek még 1809-ben írt. Egyetért a szerzővel, hogy a rendszer megváltoztatásával a földesurak sem vesztetnének túl sokat, és a műveltség, a kultúra számára mindez csak előnyös lenne, de változatlanul felrója neki, hogy amikor a nép terheiről ír, a sok igazságot féligazságokkal és valótlanságokkal keveri.

Erre Berzeviczy válasza: nem írt afrikai rabszolgaságról. Ami pedig az emberiség hangját illeti, egyetért, azzal is, hogy sok nemesen és *pater familiasként* viselkedő földesúr van, „bár az uralkodó hangulat paraszt-

⁸² KFL XV. 217.

⁸³ [KAZINCZY Ferenc:] Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor von Berzeviczy de conditione indoleque rusticorum in Hungaria. *Archiv*, 1817. jan. 22. 9–10. sz. 33–38.; Gregor von BERZEVICZY: Antwort, auf die Berichtigungen meiner Abhandlung. *Archiv*, 1817. szept. 12. 109–110. sz. 441–445.

ellenes”. A más országokkal való összehasonlítás is ömellte szól. Elég csak Triesztből, Grácon, Bécsen, Brünnön keresztül Magyarországra utazni. Ömellte szól a paraszt lova, öltözeke, tárgyai, morális állapota és panaszai is. Nyugaton egészen más okokból vándorolnak a paraszttok, mint nálunk, ahol a szabad költözés részben csak papíron érvényesül, részben pedig az ínség következménye. Spanyolország, Portugália, Törökország nem példa. „Oroszországban a kormányzat erősen lép fel a paraszttok érdekében. Az Osztrák Császárságban is ez a tendencia, és minden felvilágosult kormányzat ezt teszi mind méltányosságból és embriességből, mind politikai megfontolásból. Mert ahol milliók ereje rejlik, és ahol sok van, ott szükség esetén sokat találunk.”

Az utolsó két mondat egyértelmű válasz a féligazságokat illető vádra. Kérdés, hogy igaz-e az osztrák politika jellemzése? És éppen ez volt a történelmi tét.

Kazinczy kifogásolta, hogy az urbárium bevezetésekor csak a jobbágyokat kérdezték meg, akarják-e, ami azt jelzi, hogy „a humánus kormányzat nem a földesurak előnyére cselekedett”. Ugyanakkor az, hogy sokfelé még mindig ragaszkodnak a régi szolgáltatásokhoz, mutatja, hogy sorsuk korántsem mindenhol volt „afrikai”. Berzeviczy viszont arra hivatkozott, hogy a paraszttokat sok helyütt félrevezették. „Urbáriummal vagy anélkül a paraszt helyzete olyan, hogy nem jó a királynak, a hazának és a magának a földesúrnak sem. Minél erősebb és gazdagabb a paraszt, annál hasznosabb a királynak, a hazának és a földesúrnak.”

Kazinczy szerint a paraszt szabadon költözhet, csak állítani kell maga helyett valakit a telkére, ez viszont olyan könnyű, hogy egy helyett akár tízet is talál. A földesúr nem űzheti el parasztját, csak két esetben: ha bűnöző, vagy ha nem talál más telket saját házában. Berzeviczy ezzel szemben azt bizonygatta, hogy az üres telekre nincs sok jelentkező, a földesúr pedig erőszakos eszközökkel igyekszik gátolni a szabad költözést. A költözni akaró paraszt saját beruházásait (épület, állat, eszköz) kénytelen olcsón eladni, máshol pedig drágán megvásárolni. Adóságait ki kell egyenlítenie. Egyébként a gazdag nem költözik el, a szegény pedig nem tud, és csak akkor hagyja el telkét, ha kivetik onnan.

Kazinczy szerint hamis az állítás, hogy a paraszt nem juthat közhivatalra: „a műveletlen paraszt természetesen nem, de művelt és tanult fia már igen”. Csodálkozik, hogy aki nyolc évig fogalmazó volt, miként állíthat ilyet. (A lapolji jegyzet szerint „a tudósoknál nem ritka, hogy a fától nem látják az erdőt”.) Nézzon csak bele a budai kalendárium hivatalnokjegyzékébe. Kovachich, a történetíró, csak újabban nyert nemességét. „A tehetséges, szerencsétlen Hajnóczy nemesnek született-e

vagy megnemesítették? és mégis a budai magyar Kamara titkára volt.” A megyékben más a helyzet. Azok nem közigazgatási szervek, hanem a „törvényhozó test” részei, ezért ott csak a nemeseknek juthat tér. De elkerülte Berzeviczy figyelmét az az 1791-es diétai bizottsági javaslat, mely szerint a megyékben a nem nemesek egész a főszolgabíróságig minden állást betölthetnek. És erre nem a körülmények kényszerítettek, hanem „nyugodt bölcsesség és nemes hazafiség vezérelt”. Igaz, „fájdalommal” ismeri el, hogy a javaslatot nem szentesítették, mert a diétákon „a körülmények sajnos nem teszik, hogy a tárgyat elővegyék”.

Berzeviczy erre felszisszent. Úgy érezte, hogy Kazinczy személyes szempontokat kevert a vitába, amikor hivatali pályájára célzott. Felindultságában még a kronológiát is összezavarta. Azt állította, hogy a józsefi időkben dolgozott a Helytartótanácsnál, és a reakció távolította el. (Csak 1795-ben húzódott vissza a birtokára.) Birtokán viszont – hangsúlyozta – hazai és külföldi tapasztalatait dolgozza fel, mert „szent a kötelesség, hogy az állam javára” munkálkodjék „hivatallal vagy anélkül”. A hivatalnokkimutatás többségét altisztek teszik ki, egyedű, ritka példák nem szólnak az általános elv ellen. Nem jó, hogy a megyékben a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egy kézben van, Kazinczy pedig a nemességről írva annak tetszését akarta megnyerni. „A magyar nemesség kiváló és nagyszerű, a szellem és a szív ritka tulajdonságai ékesítik.” Sokan jól bánnak parasztaikkal, de „mint testület az államban, mindig a paraszt ellen lesz, de a királyi hatalomra maradt, hogy célszerű helyzetet teremtsen számára, ami valóban igazán alkotmányos”.

Kazinczy szerint Berzeviczy elhallgatja azt, hogy „a törvényhozó felismerte,” hogy a paraszt nem lehet egyenlő fél a nemessel szemben, nincs elég pénze a pereskedéshez, ezért a megye védelmezi a sértett feleket, két ügyvédet alkalmaz, akik ingyen képviselik a parasztot földesurával való perében, és a földesurak számára valóságos szegény egy ilyen per. Sőt, az ügy fellebbezés révén a kancelláriáig is elkerülhet. Csakhogy – hangoztatja Berzeviczy – miért nem választhat ügyvédet maga a paraszt? A pertől való félelem mit sem ér, ha pénzről van szó. A fellebbezési fórumokon pedig szintén nemesek ítélik.

Kazinczy egyébként hangsúlyozza, hogy nem védelmezi az eljárást. Berzeviczynek azt a megjegyzését, hogy „a parasztnak nincsenek konvenciói és személyes jogai,” azzal a megjegyzéssel kísérette: „Sajnos igaz! mégis személy és nem dolog.” A bíró, aki ellen per folyik, nem bíraskodhat. A parasztok ügyvédei gyakran nem nemesek, és van rá példa, hogy a földesúr veszít. Berzeviczy szerint a bíró jellemzése szójáték. A paraszt ügyvédje sohasem lehet nem nemes.

Kazinczy külön kiemelte, hogy a törvények szerint a földesúrnak kötelessége pater familiasként védelmezni jobbágyait, és peres úton is elégtételt szerezhet. „De az emberek a legbölcsebb törvények jótéteményei mellett is emberek maradnak. Szomorú tapasztalatok tanítanak minket arra, hogy ilyenek és nem angyalok; az emberiségnek kell minket arra tanítani, hogy nem egészen ördögök. Ugyanakkor dicséretes, ha bölcs rendszabályok a rossznak vagy annak, ami rosszá válhat, nem adnak alkalmat és lehetőséget a visszaélésre.”

Kazinczy röviden ismertette Berzeviczy paraszti büdzsését, a 75 forintos deficittel. Ezt hamisnak minősítette, és feltette a kérdést: miként magyarázható, hogy Somogyban egy cifraszúrért 100 forintot ad egy paraszt, ingért és gatyáért pedig 40 forintot? Egyébként Kazinczy szerint maga a szerző is elismeri: a paraszt közvetlen földesúri szolgáltatásai nem oly nagyok, hogy azok miatt „jogosan panaszkodhatnék”. Sorsa elviselhetőbb, mint az osztrák örökös tartományokban. A többi teherről is sok igazat és megszívlelendőt állít Berzeviczy, de az 1792-es diéta némi könnyítéseket eszközölt. Az adórendszer kritikája fölött viszont bölcsen napirendre tért Kazinczy: „Általában a politika egyik legnehezebb feladata az adó egyenlő felosztása.”

Berzeviczy a paraszti büdzsét „eszmeinek” minősítette, és elfogadta, hogy ez könyvének „sekély része,” de nem matematikai pontosságra tört, hanem szemléltetésre. Nem kívánja – jegyezte meg –, hogy vitapartnerre szegény paraszt legyen, „szert téve arra a szomorú tapasztalatra, hogy lássa, milyen igaz, amit írtam”. Ami pedig a paraszti gazdagságot illeti, sehol sem áll jól a paraszt. Kevesen vásárolnak cifraszúrt, főleg uzsorások teszik ezt, akik más nyomorából élnek, és mészárosok, akik a húsár limitációjával élnek vissza, és gyakran csak a parasztok és a község piócái. Rossz termés esetén éhhalál pusztít. „Embertelen a paraszt sorsát úgy mérni, mint a fűszert, helytelen néhány jómódú példája alapján az egészre következtetni, káros, ha a jómód hamis kikiabálásával a parasztok helyzetének javítását el akarják odázni.”

Kazinczy korábbi érvelésére és arra az észrevételére, hogy a külföldi olvasó végül is így kiálthat fel: „c'est tout comme chez nous” [egészen olyan, mint nálunk], és „a szellemi kultúra mindent jóvá tenne”, Berzeviczy kifakadt. „Figyelemre méltó az ellentmondás, amelybe a parasztkellenesek beleesnek: hol azt állítják, hogy a parasztnak jól megy, jómódú, majdnem irigylésre méltó, nincs szüksége javításra, hol azt mondják, hogy a kultúra olyan alacsony fokán áll, oly nyomorúságos az állása, hogy teljességgel képtelen és éretlen a javításra. Ily módon minden javítást elokoskodnak: első állításuk teljességgel hamis, a második oda megy ki,

hogy amíg a parasztot elnyomják, addig szemére vetik az éretlenségét.”

Kazinczy szerint helytelen Berzeviczynek az az állítása, hogy a földesúr inkább a hatalmas legelőket akarja fenntartani, mint a pusztákat benépesíteni és a telkeket szaporítani. A benépesítést a helyi körülmények akadályozzák, és az, hogy Bécs hússal való ellátása miatt van szükség a nagy legelőkre. Berzeviczy ezzel szemben (vagy inkább emellett) azt fejtette, hogy ahol ezer ökröt legeltetnek, ott ezerlelkes falu több hasznot hozna a földesúrnak és az államnak is.

Kazinczy az előfogat és a fuvar megítélésében Berzeviczy könyvét az 1790-es *Manch-Hermaeon* című brosúrához hasonlította. Mindkettő álláspontját tévesnek minősítette, mert a paraszt munkája fejében pénzt kap. A névtelenül megjelent munkát a pesti szlovák lelkész, Ján Molnár írta az uralkodó megbízásából, és nemesi körökben nagy felzúdulást váltott ki. Berzeviczy bölcsen hallgatott róla, a párhuzammal nem foglalkozott, a fuvarozás ellenében nyújtott összeget viszont nevetségesnek tartotta, és hangoztatta, hogy a házipénztárból utalják ki, és kijelentette, hogy a háziadó növekedése „félelmetes rossz”.

Végül Berzeviczy így jellemezte az állapotokat: harminc éve romlik a paraszt helyzete, az urbárium papíron maradt, rendelkezéseit kijátsszák, a parasztra nehezedő földesúri és megyei terhek nőnek. Erről mindenki meggyőződhet, aki felkeresi és beszél vele. „Szememre vetik, hogy a paraszti rendet nemesi renddé akarom átváltoztatni. Miként akarhatnám ezt? Azt viszont remélem, hogy helyzetén lassan könnyítenek, felemelik, hogy állampolgári tényező lesz, rendi állást biztosítanak neki az államban, hogy ezt szeretni oka legyen. Ez csak lépésről lépésre valósítható meg, okos körültekintéssel. Anélkül, hogy bármit is elvennének a nemestől, fel lehet segíteni a parasztot a földesúr, az ország és a király hasznára.”

Jellemző, hogy rögtön ez után Berzeviczy névtelen válasza következett az alkotmányról szóló cikkének kritikájára. Hangsúlyozta, hogy ha kritikusaival egy olyan diétai bizottságban találkoznának, amely alkotmányreformon dolgozik, hamar egyetérténeek. Az önimádat azonban gyengeség. Szembe kell nézni a fogyatékoságokkal. Ő maga nem állította, hogy a magyar alkotmányt meg kell semmisíteni. „Csak az oly gyakran törvényesen elrendelt törvényes reformról, a kor általános és sajátos követelményéről és az újra megdicsőült császársághoz való csatlakozásról lehet szó.” És írta ezt július elején, mint a cikk végén jelzi: „A Jóreménység fokán.”⁸⁴

⁸⁴ X. X. X.: Abermahl Etwas von und für Ungarn. *Archiv*, 1817. szept. 12. 109–110. sz. 445. Fogalmazványa bekeveredett a Napóleon számára készített munkálat anyagához: MOL P 53 130. cs. 123. sz.

De vajon milyen messzire lehetett onnan látni? Milyen is lehetett a valóságos történeti táj? Hogyan látták ezt mások, akik figyelték a vitát, és a maguk módján be is kapcsolódtak?

Dessewffy József és Majláth János vagy Mednyánszky Alajos (?) hozzászólása

A Kazinczy–Berzeviczy-vita története nem teljes Dessewffy József részvétele nélkül.⁸⁵ Párhuzamosan folyt a Dessewffy–Berzeviczy-vita. Az előbbi a nyilvánosság elé került, az utóbbi nem. Míg Dessewffy inkább meg akarta győzni barátját, Kazinczy nekiment. Dessewffy következetesen próbált közvetíteni, miközben – ahogy ilyenkor lenni szokott – kicsit kétfelé beszélt. 1809. március 1-jei Kazinczyhoz írt levelében például így fogalmazott: „Berzeviczy Gergely, akivel sokat leveleztem életemben, német-magyar ember; deákul szeret írni és nem tud, egyéberánt kivévén némely uralkodó hamis ideáit, amelyektől, mivel hozzájuk szokott, nem lehet őtet könnyen elvonni, igen okos ember. Hízlekedem magamnak, hogy már igen megtérítettem őtet a magyarsághoz; igen szelíden kell vele bánni, mint a varjassal, mert igen csiklandós és érzékeny. Panaszkodott nekem ellened, de azt mondtam neki, hogy nektek barátoknak kellene lenni.”⁸⁶ Április derekán viszont már állást foglalt a vitában Berzeviczynek írva.⁸⁷ És szinte azonnal – némi stiláris módosítással – Kazinczynak is megküldte ezt a levelét, hiszen a széphalmi mester is közölte vele, amit Berzeviczynek írt.⁸⁸

Dessewffy egyértelműen jelezte, hogy a nemzetiség kérdésében Kazinczyval ért egyet, az úriszék megítélésében viszont Berzeviczyvel. Kazinczy – Dessewffy szerint – a kérdést elméleti és nem gyakorlati szempontból vizsgálta. Elfelejtkezett arról, hogy a bírák nemesek. Igaz, hogy a helytartótanácsnál paraszt már nyert pert, de – tudomása szerint – a megyénél soha. Márpedig a jó törvényhozásnak vigyáznia kell arra, nehogy a paraszt kétségbeesésében fellázadjon. Dessewffy megkérdőjelezte Kazinczy egyedi példáit, mondván, hogy nem minden földesúr olyan,

⁸⁵ FRIED István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül.* Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996. 45.

⁸⁶ KFL VI. 259.

⁸⁷ MOL, P 53 89. cs. levél, 9–12.

⁸⁸ KFL VI. 331–334.

mint Kazinczy, és nem minden földesúr felesége viselkedik úgy, mint Kazinczyné. Viszont kétségtelen, hogy ha nem nyújtja kézcsókra a kezét a rutén jobbágnak, akkor az inkább gőgösnek, mint humánusnak tartja a földesurat. A „félvad” parasztot csak a fizikai jó reményével és a fizikai rossztól való félelemmel lehet az erkölcsi jóra édesgetni vagy az erkölcsi rossztól elrettenteni. Az utak ügye csak 1802-ben került napirendre, Géczy komáromi követ a nemesség bármiféle megadóztatását alkotmányellenesnek minősítette, még akkor is, ha a közjóról van szó. Vay József és ő a polgári kötelezettségekre hivatkozva ellentmondtak, de alulmaradtak. Dessewffy azt is kifogásolta, hogy a nem nemes nem lehet al- vagy főispán. Különben „felesleges ilyen javaslatokat tenni a magyar diétán: *Rari nantes in gurgite vasto*”. [Vergilius jellemezte így a tengeri orkánba keveredett trójai hajósokat: „Kevés úszó a hatalmas árban.”] Felesleges azért, mert „a magyar nemzetnél nem a barbárság, nem a kultúra hiánya akadályozza az ilyen javaslatok felvetését és kivitelezését, hanem a saját haszonra való törekvés, mint ahogy a művelt angoloknál ugyanez indokolja a négekkel való kereskedelmet és az írországi katolikusok elnyomását; soha sehol a világon a végrehajtó hatalom nélkül, vagy az arisztokraták segítsége vagy ereje nélkül hasonló javaslatok kivitelezését nem rendelték el. Ékesen mondta Rousseau a nemzetet önbecsülése révén kell felemelni, és Kazinczy: a külföldtől a tudományos műveltségen kívül más semmit sem kell várnunk.”⁸⁹

Berzeviczyt mindenesetre Dessewffy érvelése csak megerősíthette saját igazában. Nem tudni, miként reagált rá. Úgy tűnik, energiáit lekötötte Napóleon számára kidolgozott alkotmányterve, majd a vármegyei közvéleménynek készített szabad kereskedelmi javaslata. Ez utóbbinak a híre hamarabb jutott el Dessewffyhez, mint maga a szöveg, amelyet lelkesen olvasott, mert úgy érezte, hogy „majdnem mindenben egyezik az én látásmódom az önével” – mint Berzeviczynek 1809. december közepén írta. Bosszantotta, hogy Csáky Emánuel főispán módosítani akarja a köztes vámhatár eltörlésének kárpótlására tett javaslatot. Hiszen ebben „nincs semmi hazafiatlan, alkotmányellenes, megvalósíthatatlan,” mert „az ön elképzelése azonos a rendek 1807-es elképzelésével”. Igaz, az osztrák örökös tartományok ragaszkodni fognak a fennálló „gyarmati rendszerhez”, a kárpótlásról szóló tárgyalások szakadékba vezetnek. Más utat kell választani: meggyőzni az uralkodót, hogy „a Monarchia és őfelsége érdeke teljességgel megköveteli, hogy Magyarország legyen

⁸⁹ Uo. 331–334.

a legkedvezményezettebb országa”, mert a birodalom területi megfogyatkozása után a belső erőket kell kifejleszteni. „Magyarország a Monarchia legelmaradottabb országa a civilizáció terén, így a legfogékonyabb a fejlődésre, és az a gondolkodó ember, aki heterogén államot kormányoz, fel kell áldozza a részérdekeket a Monarchia általános érdekének.” A jelenlegi kormányzat alatt nincs remény a változásra. Igaz, diétáink és megyéink sem képesek „még időben kimondani az igazságot, olyan megfelelő formában, amely hatni tud”, és pedig energikusan, méltóságteljesen és udvariasan. „Végül is nálunk hiányzik az igazi ékesszólás, amely minden időkben csodákat tett, és amelynek birtokában főleg Napóleon új világot teremt és leigáz egy régit, mivel hiányzik nálunk az igazi szabadság!” Dessewffy mindenesetre a megyéket akarta megmozgatni, és felirattervet állított össze Sáros megyének.⁹⁰

Berzeviczy a lőcsei megyegyűlésen át is adta munkálatát, amelyet nagy tetszéssel fogadtak. Néma vita után abban maradtak, hogy a munkát a szerző egy deputációval átnézi, és kiigazítja. Az udvari kamara árgus szemekkel figyelt, a kamara elnöke emlékeztette a magyar kancellárt, hogy Berzeviczynek a magyar kereskedelemről szóló könyve a legmagasabb helyen nem tetszett, és betiltották. József nádor pedig úgy ítélte meg az újabb eszme-futtatást, hogy ha nyilvánosságot kapna, csak izgatná a kedélyeket.⁹¹

Dessewffy sem járhatott több sikerrel. Neki és kakaslomnici barátjának útjai megint elváltak. Keserűen nyugtázhatta, hogy nem tudta elfogadtatni barátjával a maga hazafisáértelmezését és nemzetiségkultuszát. Értetlenségét – 1810 augusztusában – Kazinczynak így írta meg: „Micsoda tartozás (*relatio*), micsoda csatlás (*nexus*) vagyon a feudalizmus és a magyar nyelv közt? Ez előttem igen magas. Annyit tudok, hogy az egész hazában senki se fogna úgy örülni a feudalizmus felbontásán, mint az egész gyökeres magyar parasztság, mert ennek a politikai egyenlőség hemzseg minden ereiben. Berzeviczy Gergely úr derék és tudományos ember, de sok dolgokat csak könyvekből esmér, a kultúrája német, és így szisztematikus ugyan, és rendesen gondolkodó, de nem pszichológus, és azért legszorosabban öszveköttöt ideái közt is olykor-olykor héza[go]kat kell találni. Sokat leveleztem és levelezek én ezen emberséges úriemberrel, valóban nagy kár, hogy a hazai nyelv és a vallás politika tekintete dolgában oly kancsalok az ideái; mindent elkövettem, amint számos hozzá írt leveleim bizonyítják, hogy ezen dolgokban a valóságos

⁹⁰ MOL, P 53 89. cs. levél, 17–19.

⁹¹ MOL A 39 1810:10046

nézőpontra helyeztessem, de vagy tehetetlenségem, vagy néző eszközeinek természete úgy hozta magával, hogy semmiképpen nem boldogulhattam. De bezzeg gyökeres ember ám mindazokban, amelyek a politikai gazdaságot illetik, már ezekben ugyan ember a talpán. Ezekben is sokat leveleztünk életemben; most is *praesesse* vagyok Sáros megyében egy deputációnak, melynek (legközelebről az éjszaki kereskedésünkről írt munkája feletti) véleményét a publikumnak elébe kell terjeszteni. Jókat, szépeket akar, de se mink, se országgló székünk nem ért még meg ezekre, hihető, hogy rövid idő múlva a szükség fogja végbe vinni, amit a józan ész nem eszközölhetett.”⁹²

1814-ben, miután Napóleon lemondott trónjáról, és összeült a bécsi kongresszus, Dessewffy úgy látta, hogy „a kabinetumok világosodásának új epokája tetszik fel, és így reményleni lehet, hogy a kultúra nemcsak alulról felfelé, hanem felülről lefelé is hatand”.⁹³ Ennek reményében is lefordította Berzeviczynek a magyarországi kereskedelemről szóló elemzését, amit viszont Kazinczy eléggé helytelenített.⁹⁴

De az 1817-es vita nyomán Dessewffy már bírálta Berzeviczyt. Igaz, örült, hogy a bécsi sajtóban mint Magyarország legnagyobb emberét mutatták be. „Én ezt szeretem olvasni, mert szeretem Berzeviczyt, de tudom, hogy csupán azon munkájáért nagyságolják, amelyet te megcáfoltál. A szorgalomról és kereskedésünkről írt könyvét nemcsak, hogy nem dicsérik szomszéd uraimék, hanem gyalázzák is, amint már hallottam nemegyszer. Amit Berzeviczy a pór népünkről írt, csupa oldalkép (profil), neki elébb utazni kellett volna Magyarországon, nem pedig csupán a beszédi hegyeknek tövéből ragadva írni munkáját.”⁹⁵

1817 decemberében Dessewffy József megírta Kakaslomnicra Kazinczy válaszána történetét: nem Kazinczy adta ki, hanem Rummy. Aztán ékes latinsággal kifejtette, hogy ő miként bírálta volna Berzeviczy művét a parasztokról. Eszerint:

„1. Meghívtalak volna téged a Tiszántúltra, ahol nemcsak azt láthattad volna, hogy miként védelmezik a megyék a parasztot, hanem azt is, hogy lehetetlen az elnyomás, mert csaknem nincs paraszt, aki ne tudna olvasni, írni és számolni, és akinek, hogy úgy mondjam, nem volna a kisujjában az urbárium, meg kellett volna írnod munkádban, Magyarország mely részeiről szólsz. Olvastad-e a bánági urbáriumot? és a horvátot?

⁹² KFL VIII. 55.

⁹³ KFL XI. 396.

⁹⁴ KFL XV. 173, 194. 593.

⁹⁵ Uo. 60.

2. Felhívtam volna a figyelmed számításodra. Ha a magyar paraszt annyi éven keresztül semmivel sem rendelkezik, a földesurak Mária Terézia idejétől egészen eddig egyedül maradtak volna birtokaikon parasztok és jobbágyok nélkül, akkor saját és bérelt kézi erővel és munkával kelene műveljék.

3. Emlékeztettek volna, hogy a franciák a varsói hercegségben minden robotot eltöröltek, de a dolog nem járt sikerrel, és az eltörlést vissza kellett vonják, részben azért, mert a népnek mindeddig saját rendjének megfelelő nevelést adtak, a nagy lustaság elviselte a rosszabb szolgásgát, részben azért, mert a földesurak a robot kárpótlás nélküli eltörlésével a legnagyobb szükségbe kerültek, a kereskedelmet pedig a bonapartista időkben megszorították, mivel az angolokat áruikkal és gyártmányaikkal az kontinensről kiszorították, a maguk számára szükséges termékeket nem Észak-Európából szereztek be, hanem nagyrészt Észak-Amerikából kapták, a hercegségben, ahol legalább az urak gazdagok voltak, a robotrendszer eltörlésével az urak szegények, a parasztok pedig szegényebbek lettek, mint addig voltak. Megemlítettem volna, hogy miután Franciaországban forradalommal eltörölték a robotrendszert, az következett be, hogy sok paraszt nehezebb viszonyok közé került, mint volt XVI. Lajos alatt, amikor az uraknak is be kellett avatkozniuk a viszonyokba. Ennek a jelenségnek az volt az oka, hogy a rétek és legelők földesúri tulajdonhoz hasonló lévén, amikor az állattenyésztés a földművelés alapja, a szorgalmasabb parasztok a személyes szolgaságnál is sokkal súlyosabb feltételek mellett időről időre kénytelenek voltak bérbe venni ezeknek az allodiális legelőknek egy-egy részét, és mivel az erdők mind tulajdonba kerültek, vagy allodiális földnek tekintették őket, ebből az következett, hogy különösen az állandó háborúk költségeinek növekedésével a francia parasztok minden különbség nélkül így fakadtak ki: »Nem fizetünk többé egy tizedet, hanem kilenc tizedet.« – azt válaszolnád, hogy a »rossz rosszabbal való helyettesítése nem bizonyít semmit«, de ha a dolgot jól meg akarod érteni, látni fogod, hogy a robotrendszer eltörlése a nép megfelelő kultúráját feltételezi, tisztán földművelő országban kártalanítás nélkül igazságtalanság, kártalanítással általában vagy kivihetetlen, vagy káros, ott ahol a kereskedelmi és iparüzési szabadságot annyi béklyó nehezíti, és ahol az egész vámrendszer gyarmati helyzetet tart fenn. A robotrendszer kártalanítással vagy anélkül való eltörlése csak ott járhat sikerrel, ahol a gyáripar és a kézműipar mezőgazdasági szorgalommal arányban áll, vagy az ország hasonló Fichte *Zárt kereskedelmi államához*, vagy ha ez az arány nincs meg, vagy a nyerstermékek, vagy az ipari termékek, vagy mindkettő exportja, ha nem is válik azon ország kereskedelmi mérlegének előnyére, hátrányára sem.

4. Bebizonyítottam volna neked, hogy a deperditák⁹⁶ terhe sokkal nagyobb teher a paraszt számára, mint a földesúri teher. Ahol ez utóbbi az előbbinél súlyosabb, az azért van, mert a végrehajtó hatalom nem tesz eleget a törvények betartását célzó kötelességének, mindig rendkívül sokat és az összes kis dolgot is igazgatni akarja, sok iratot gyártat, de keveset tesz, mert sem erejével és hatalmával nem tud élni, akkor és ahogyan szükség lenne, nem akarja vagy nem tudja közjó érdekébe állítani a nemzeti lelket és szellemet. Az egész földkerekségen azok, akik verejtékezve túrják a földet, gyalog járnak, ellenséges indulattal viseltetnek azok iránt, és panaszkodnak azokra, akik csak sétálnak vagy hintón járnak, és innen van az, hogy ezeket meg akarják aláztatni és megnyomorítani, és mindent szívesen elviselnek, csak hogy ezeket szenvedni lássák. (Nagy bölcsesség rejlik Menenius Agrippa meséjében.) És ezért a despotizmus alatt is, amikor a nemzeti dicsőség különösképpen nem fogyatkozik meg, sőt inkább nő, a történelem minden szakaszában elégedett nemzeteket látunk. Az igazságosság és az igazság középen van. A jól rendezett, alkotmányos államban a nagyon gazdagnak is vagyona arányában kell hozzá járulnia a közös védelemhez, a közjóhoz és a közös vagyonhoz, és így nemcsak a köznép irigységét mérsékelik, hanem az általa viselt terhet is csökkentik, és mivel a tehetősebbek hangja a despotizmusnak biztosabban és mérséklőbben vet gátat, mint az ingerült és anarchiára hajlamos népnek az uniója, sohasem lehet túlzásba vinni az egész teher kiosztását, ha a tehetősek is részesülnek benne, de ahol a főhatalom mindent maga akar kiosztani, ott az alacsony helyzetű többség először ugyan nevet, és örül, de aztán miután látja, hogy mindenki hasonló szegény, észreveszi, hogy az egyetemes szolgaságon kívül – az egyetlen és ezért is a közvetlenül hatalmával élő, mintsem kormányzó uralkodó alatt – senki sem nyer.

Mindebből nem az következik, hogy a magyar urbáriumot, amelyet egyik diétáról a másikra bevett törvénynek tekintenek, nem kellene megreformálni, hogy ahol pontatlan, ott nem lehet úgy pontosítani, hogy ne legyenek helységek, melyek nagyobb terhelése ne lenne méltányosabb és igazságosabb, mivel az ország boldogabb részein a jobbágyok a földesúrnak valamivel többet, a kevésbé boldog részein valamivel kevesebbet kell szolgáljanak, hogy különösen a zsellérek helyzetén az egész országban ne kellene jobbitani, és hogy emellett bármely urbáriumot minden évtizedben nem kellene revízió alá venni, hanem az következik, hogy te mint magyar és író, aki a magyarországi parasztok helyzetéről írsz, kevésbé egyoldalúan kellett volna taglalnod ezt a tárgyat, mert alkalmat

⁹⁶ Deperdita: katonai beszállásolás és a katonaság ellátásának kötelezettsége szabott áron.

nyújtasz az országot rossz szemmel nézőknek, valamint azoknak, akik – akár belső, akár a kormányhoz fűződő – jelen viszonyaink szövevényét és szerterágazását nem ismerik tökéletesen, hogy a magyar rendszert általában zsarnokinak és a földesurakat általában zsarnoknak kiáltsák ki. »Jól látom mind a nemesség, mind a kormányzat jó és szegyenletes oldalát.« Ezért nálunk semmi jó reform sem sikerül, mert mindig egyoldalú, beszélnek az uralkodó jószívűségéről és toleranciájáról, és mind a budai, mind a bécsi cenzúra magyar munkácskámot visszavetette, nehéz lett volna válaszolni. Amikor ki akarnak művelni, németeket akarnak belőlünk csinálni, mintha a német kultúra formái a mi nemzeti szellemünknek gyakorlatilag megfelelénének, és mintha a nemzetiségét és nemzetiségének dicsőségét oly annyira szerető nemzetnél a nemzetiség feladását, valamint az ebből a nemzetiségből fakadó dicsőség és a dicsőség keletkezésének feladását végül a külső kultúra valamiféle foka ellensúlyozná. Amikor köznépünk állapotát javítani akarják, nem azzal kezdik, amivel kezdeni kellene, magával a nemzeti neveléssel, és az aljas, méltánytalan, esztelen és politikátlan gyarmati rendszer eltörlésével, mely rendszer a földesurakat kiváltképpen közvetlenül, és ezért a parasztokat is annak rendje és módja szerint nyomja, hanem a parasztot fokozatosan minden földesúri tehertől meg akarják szabadítani, a deperditák terhét pedig csak ezután akarják csökkenteni; amikor a vallási türelmet akarják bizonygatni, nem az aposztáziáról és a vegyes házasságokról szóló egyoldalú törvényeket törlik el, és nem a század szellemének is megfelelő reformot hajtják végre, hanem engedélyezik a reformáció ünnepének megülését, és mi tiszta lelkű, egyben gyakorlati és férfias szellemű magyarok akár az abszolút hatalomnak ezt a cselfogását, akár a helyes számítás megfogyatkozását csodálva bámuljuk, elfogadjuk, helyeseljük, szeretjük. Az istenek és az istennők veszejtsenek el, ha az édes illúziók csábításainak magamat örömet nem vetném alá, ha csak – miután elég és állandó tapasztalat halmozódott fel – annyi és olyan sok cselhez és következtelenséghez oly korán nem értem volna meg.»

Tanulságos ez az eszmefuttatás, amely a vita része, még akkor is, ha nem került a nyilvánosság elé. De feltehetően befolyásolta Berzeviczy választát és további munkásságát. Nem nagyon hatott rá, ami jelzi a szerző hajlíthatatlanságát. Sőt, ha Dessewffy ezt korábban írta volna, akkor azt gondolhatnánk, hogy Berzeviczy róla mintázta a jó szándékú, ám a kasztönzést levetkezni nem tudó nemes típusát. Dessewffy eszmefuttatása azért is fontos, mert jelzi, hogy a lengyel és a francia példából mi mindent tanultak, hogyan látták a kibontakozást az olyan földesurak, akik érezték a rendszer válságát és a felvilágosodás jegyében tájékozód-

tak. A jobbágyfelszabadítást elvben nem utasították el, de ki akarták várni a számukra kedvező feltételeket. Még ezt sem mondják ki, de a század szellemére való hivatkozásban ott rejlik a jobbágyfelszabadítás is. Vajon Dessewffy nem tudott Berzeviczy radikális elképzeléseiről, és a magasabb köröknek tulajdonította a földesúri szolgáltatások fokozatos felszámolásának törekvését? Vagy nem akart azokról tudomást venni, hogy a vitát ne mérgesítse el? Bizonyos paraszti szolgáltatások megváltásáról és a nemesség részleges megadóztatásáról gondosan hallgatott, holott már 1797-ben versbe foglalta.⁹⁷

Dessewffy nemzetfelfogása modern, a nyelvi nemzet híve, és a paraszt is potenciálisan a nemzet tagja. Berzeviczytól eltérően benne él kora – Rousseau és Herder tanai által is megerősített – nemzetmisztikájában, és közben a 18. század racionalitásában. Jellemző, hogy a magyar nyelvről szóló 1808-as értekezésében, amelyet Kazinczy maga is lemásolt, valójában Berzeviczy anacionalizmusát támadta anélkül, hogy ezt így kijelentette volna.⁹⁸ Úgy vélte: „...olyan embereknek, mint [Berzeviczy] megtérítésére való kivált az én munkácskám.”⁹⁹ A szerző egyébként széphalmi barátját kérte meg munkája stilizálására és arra, hogy próbálja meg kiadni a bécsi *Pannonia* című folyóiratban. Meg akarta ugyanis küldeni Vay Józsefnek és eljuttatni a nádornak, mert: „Nem kell mindég tömjént, ha olykor igazságot is [lehet vagy kell] szolgoltatni a nagy urakkal.”¹⁰⁰

Nem tudni, mit szóltak a munkához a „nagy urak”. Nem kétséges, Berzeviczy ezt csak elutasíthatta. Viszont így jobban láthatjuk, hogy egyes állításaival milyen konkrét megnyilvánulásokra reflektált. Őt magát a kritikák megkeményítették, és azok a vitacikkek is, amelyeket még Hormayr tett közzé a magyar parasztok helyzetéről. A *magyar paraszt* című rövid cikk azt bizonygatta, hogy a magyar paraszt helyzete nem rosszabb, mint az osztráké, sőt a magyar alkotmány még kedvez is neki, mert a diéta él az adó- és az újoncmegajánlás jogával. Igaz, nem tulajdonos, hanem csak birtoka haszonélvezője, de a tulajdon minden előnyével.¹⁰¹

⁹⁷ Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Gondolat, Budapest, 1988. 194.

⁹⁸ DESSEWFFY József: Egy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában. MTAKK, RUI 4-13, 238–239. Ez a kézirat Kazinczy másolata. Kiadta MISKOLCZY Ambrus: „Egy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában” Dessewffy József (kétszer is) elutasított értekezése a magyar nyelvről (1808., 1816.). *Levéltári Közlemények*, 2009. 80. évf. 299–327.

⁹⁹ KFL VI. 259–260.

¹⁰⁰ Uo. 260.

¹⁰¹ Der ungarische Bauer. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1818. 25. sz. 94–96.

A másik cikk, vagy inkább hosszú tanulmány – *Még egy szó egy magyar nemestől a magyarországi parasztok helyzetéről* – Kazinczy ellenében Berzeviczy mellett foglalt állást, és, úgymond, Kazinczy „félígazságait” szerkesztette ki,¹⁰² majd a robotmegváltás előnyeit ajánlgatta, és eddigi eredményességét mutatta be. Végül pedig a kor szellemének megfelelő reformokra szólított fel a nép helyzetének javítása érdekében: „Bárcsak a legbefolyásosabb férfiak igazán nemes egyesületet alapítanának, hogy a nyomasztó szükségén enyhítsenek, minden befolyásukat, hathatós ékeszölásukat vessék latba, magán előnyeik nemes önfeláldozásával, csupán az egész javát tartva szem előtt, az országgyűlésen Őfelsége minden népboldogító tervét erélyesen támogassák. Ez lenne a magasabb kultúra és az igazi patriotizmus legszebb diadala, a legszebben cáfolná a külföldi írókat, akik Magyarországon csak barbárságot, önzést és a régi szokáshoz való makacs ragaszkodást látják.”¹⁰³

Ez már a modern magyar liberalizmus megnyilvánulása is lehetne. A szerzőnek még volt némi fekete humora is, mert mottóként Tacitust idézte, az 1794-ben bebörtönzött „magyar jakobinusok” kedvenc olvasmányát, és abból a következőt: „Ritka az idők boldogsága, amikor az ember úgy érez, ahogy akar, és amit érez, elmondhatja.” Ezt pedig megtoldotta az osztrák kormányzat „liberális alapelveinek” és az ausztriai sajtószabadságnak a dicséretével.¹⁰⁴ A helyzet tragikomikus mivolta abból fakadt, hogy az egész mögött Metternich és a titkosrendőrség állt. Persze a titkosrendőrség is sokrétűen tagolt szervezet, amelyben mindenki a maga játszmáját játszotta, és olykor megengedte másoknak, hogy ők is játsszanak a tűzzel. És persze a magyar reformerek is a maguk játszmáját játszották.

Berzeviczynek volt kapcsolata a titkosrendőrséggel anélkül, hogy ügynökké vált volna. 1812-ben például tervezte, hogy Bécsben felkeresi Johann Michael Armbrustert, akinek a lapjában ő maga is publikált.¹⁰⁵ Kazinczynak már nem voltak ilyen kétes kapcsolatai. Persze tudta, hogy ki is volt Armbruster. mégis egyfajta együttérzéssel emlékezett rá, kisebb-nagyobb feljegyzéseiben: „Bécsben udvari secretárius a legfelsőbb Polizey hivatalnál, egyszersmind redactora a *Vaterländische Blätter* nevű

¹⁰² Noch ein Wort eines ungarischen Edelmanns über den Zustand der Bauern in Ungarn. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1818. ápr. 17., 20., 22. 46–47. sz. 177–186.; ápr. 24., 27. 49–50. sz. 189–196.; ápr. 29. 51. sz. 197–200.

¹⁰³ Uo. 200.

¹⁰⁴ Uo. 177–178.

¹⁰⁵ MOL, P 53 100. cs. 8.: Pro memoria zur Wiener Reise 1812. Johann Michael Armbruster, a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* szerkesztője.

időszaki írásnak. 1814. január 14-dikén pisztolylövéssel vete véget megunt életének, szállásán a Wiedenen. Hív tisztelője vala a nagy Napóleonnak, s hihető, hogy ezen lépésre az indítá, mivel ennek dolgait hanyatlani látta.”¹⁰⁶ De: „Egyéberánt a Napoleon imádása nem tette Armbrustert hűségtelemné azon szerencsétlen nép eránt, mely vétke nélkül jutott a háború nyomorúságainak szenvedésére.”¹⁰⁷ Mindezt egyben annak érzékeltetésére is idéztük, hogy a Napoleon-csodálók is megtalálhatták a maguk emberét, akár Metternichben is – egy ideig.

De hogy mennyire veszélyes játszma lehetett ilyesmibe belekeveredni, azt Kazinczy megnyilvánulásai példázzák. 1821-ben így vallott: „Könnyű mind Berzeviczyt megcáfolni, mind bécsi szekundánsát. [Ez a *Még egy szó* című dolgozat szerzője. – M. A.] De én nem mondhatom el mind, amit akarok, ők többet is mondanak néha, mint akarnak, és így jobb hallgatni.”¹⁰⁸

A helyzet pikantériája, hogy a szekundáns talán a Kazinczy által is elismert munkatársak közül kerülhetett ki. Esetleg Mednyánszky Alajos. Emellett szól az, hogy Romy Károly György egyik levelében felemlíti: „...olyan emberek mint Berzeviczy, Kazinczy, Mednyánszky stb. vitakoznak a parasztnak helyzetéről”.¹⁰⁹ A „stb.” viszont Majláth lehet, hiszen később Romy már Berzeviczy és Kazinczy mellett „hasonló tiszteletet érdemlő harmadik földbirtokos”-ról írt, nyilván azért, mert Mednyánszky válaszában feltehetően elhárította a szerzőséget.¹¹⁰ Akkor a szerző Majláth János lenne? Valószínűbb. Kazinczy róla csak jót írt, és valósággal dicsőítette azért, hogy a magyar irodalomból milyen sokat fordít németre. Amikor 1819 júniusában megkapta a *Magyar Miscellaneákat*, szerkesztői és talán szerzői tevékenységét így üdvözölte: „A »Magyarokról nem magyarokért« című cikk szerzőjét összecsókolnám, akár »A magyar paraszt«-ét is.” És nem célzat nélkül fejtegette: „A tudós, aki kozmopolita, és gyűlöli a nacionalizmust, mert az valami egyoldalú, az ellensége az uralkodónak, a nemesnek és a parasztnak.” Viszont aki a *Magyar Miscellaneákat* kiadta, „igaz jótevője a hazának, a drágának. Bár a mi Berzeviczynknak is drága lenne!”¹¹¹ Jó egy év múlva így ajánlotta Majláthot egyik erdélyi barátja figyelmébe: „Ez nagy tudományú,

¹⁰⁶ OSZKK, An. 12011

¹⁰⁷ MTA KK, K 638/l. 112.

¹⁰⁸ KFL XVII. 473.

¹⁰⁹ OSZKK, Levelestár, Romy Károly György levele Mednyánszky Alajosnak, Bécs, 1825. aug. 24.

¹¹⁰ OSZKK, Levelestár, Romy Károly György levele Mednyánszky Alajosnak, Bécs, 1825. dec. 20.

¹¹¹ KFL XVI. 411–412.

nagy elkészülésű, s higgy nekem, igen nemeslelkű ember. Holmire, amit hallok, nincs gondom. Az Ung. Miscellenben egy dolgozása van *Berzeviczy ellen*, ki annak az értekezésnek is auktora, mely az első füzetben legelől áll. Az pedig minden jó ember javallását érdemi.”¹¹² Éppen annak a Cserey Farkasnak írt így, akiről szintén beszéltek „holmit”, mármint azt, hogy ő is közel áll a titkosrendőrséghez. Mindenesetre Kazinczynak alapvetően az 1790-es évek reformjainak folytatására való utalás nyervehette meg tetszését. Ugyanakkor talán azért is említette, mert Majláth éppen Erdélyben tevékenykedett mint a Cziráky-féle összeírást készítő bizottság tagja.

Paradox módon éppen Erdély lett a posztjozefinista kísérlet terepe. Ez az úrbéri összeírás kísérlet volt arra, hogy az uralkodó fellépjen a parasztság érdekében. Csakhogy miután a parasztság félt az adóemelésről, kevesebb saját használatában álló földet vallott be, mint amennyit megművelt, miközben szolgáltatásai mértékét igyekezett eltúlozni. Az adócsalás földesúri érdek is volt. Az eredmény pedig az lett, hogy a kormányzat nem nagyon akarta életbe léptetni az úrbéri összeírást, amíg az újkonzervatívok – a liberálisok heves tiltakozása ellenére – erről 1847-ben törvényt nem hoztak. A liberálisok szerint társadalmi katasztrófa lett volna az eredmény, oly mértékben csökkentette volna az úrbéreseket megillető úrbéres föld mennyiségét. Végül a forradalom miatt elmaradt az úrbéri szabályozás.

Magyarországon is érlelődött azonban egy súlyosabb konfliktus. Azon persze továbbra is csak törhetjük a fejünket, hogy Kazinczy hallgatása mögött mi rejtett, mennyire tartott valamiféle felülről jövő alkotmányellenes akciótól. Talán 1809-ben megérezte, hogy egykori barátja eljut a „felső diktatúra” gondolatához. Ő maga gondosan kerülte az uralkodói fellépésnek, a katonaság ellátásának, az újoncozásnak, a hadiadónak a kérdését, nem akart nagypolitikai játszmába belekeveredni, és mégis azt tette. Levelezésében egyértelmű például a Rousseau-ra való hivatkozás. Kazinczy, amikor főarisztokratának nevezték, keserűen emlékeztetett a 2387 börtönben töltött napra,¹¹³ és a nyilvánosság előtt – talán mementónak is – felidézte Hajnóczy alakját. És ezzel befejezte a nyílt vitát. Mert a hallgatás a maga módján véleménynyilvánítás. A *Társadalmi szerződés* egyik fogalmazványa szerint „az állampolgárok hallgatása elég, hogy elvessek azt a főnököt, akit nem ismernek el: beszélniük kell, hogy felhatalmazással lássák el, és szabadon kell beszél-

¹¹² KFL XV. 52.

¹¹³ KFL VI. 246

niük”.¹¹⁴ Kazinczy pedig gyakran hangoztatta, hogy nem beszélhet szabadon, anélkül hogy olyasmit leírt volna, amit Rousseau, akit messziről követett.

Tájkép vita után: Berzeviczy eufóriája és elmagányosodása

A vita látszólag és először az ország képéről szólt, hírünkről a világban.¹¹⁵ Később már arról, hogy miként lehet folytatni az 1790-es évek reformmunkáját. Netán kemény udvari katonai fellépéssel? Ez égető kérdésnek tűnhetett, olyannyira, hogy erről nem is leveleztek. Még a Kazinczynál diplomatikusabb, olykor szókimondóbb és a politikai világban járatosabb Dessewffy József sem írt erről.

Berzeviczy feltehetően többet tudott arról, hogy mit főznek az udvari politika boszorkánykonyháján, mint Kazinczy vagy Dessewffy. De a vitával lezárult Berzeviczy kemény uralkodói fellépést helyeslő publicisztikai offenzívája is – akarata ellenére. Ő ugyanis folytatni akarta a harcot. 1817-ben és 1818-ban is felment Bécsbe. És úgy tűnik, nem érezte, hogy a munkássága iránti érdeklődés megszűnt volna, mert 1818-ban letisztáztatta *Magyarország panorámája* című művét, és 1818. június 18-án – ismét „A Jóreménység fokán” – olyan előszóval látta el, amelynek már első mondatában jelezte, hogy az „valójában utószó”. Büszkén vallotta, hogy mindent elolvasott a magyar államjogról és történelemről. „Nem vezetett semmi mellékszempont ebben a munkában, bár legnagyobb része a kormányzatnak tetszeni fog. Saját meggyőződésemet követem, ami sokéves stúdium és tapasztalat révén alakult ki. Nem követelek és nem várok jutalmat. Ha a kormányzatnak szüksége van egy emberre, aki elveimet vallja, nem vagyok számára ismeretlen, ha kegyeskedik parancsolni, én engedelmeskedem, becsületesen és szorgosan szolgálom, ha nincs rám szüksége, annál jobb, az maradok, aki voltam: magyar nemes, aki zsold és hivatal nélkül 50 évet becsülettel tudott leélni, és hátralévő napjait hasonlóképpen fogja letölteni, hogy a köz hasznát szolgálja, és a jót előmozdítsa.”¹¹⁶

Ennek érdekében még keményítette is szövegét, amikor a katolikus egyház hatalmi helyzetét támadta. A demokráciával példálózott, amikor

¹¹⁴ Robert DERATHÉ: *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Presses Universitaires Françaises, Paris, 1950. 256.

¹¹⁵ FRIED István: „A vén Rákóczi” (Osztrák–magyar [v]íjszony: 1809–1813). In: KERÉNYI Ferenc–KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): *Visszapillantó tükör. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*. Universitas, Budapest, 2000. 70–79.

¹¹⁶ MOL P 53 129. cs. 95. t. 2/v.

a korai magyar középkort jellemezte: „A keresztény vallás, főleg a pápai hierarchia amalgamálódott a nemesi feudális rendszerrel, [most következik a lapszéli betoldás:] noha az, mint demokrácia, amiben a legalacsonyabb születésű a legmagasabb csúcsra fel tud emelkedni, a születési arisztokráciával szemben áll.”¹¹⁷ A klérust világi nemességnek nevezte, amelynek jellege „demokratikus”.¹¹⁸

Ugyanakkor a fogalmazványba nemességellenes részeket toldott be. Például kifejtette: „Mindenképpen szükség van középrendre a király és a nép között, és ez önmagát kialakítja. Minden állami tisztségviselő és hivatalnok már ilyen, és valóban nemességet alkot.”¹¹⁹ Hasonló betoldás: „A nyilvánosságtól irtóznak a hatalom magyar birtokosai, ezért nem kell nekik népösszeírás, földfelmérés, bandériális felkelés, a hadi segélyek meghatározása és sajtószabadság. A nyilvánosság az ő gyenge oldaluk, és éppen általa lehet a legjobban rajtuk kifogni.”¹²⁰ Munkáját az evangélikusokról szóló fejezettel zárta, megpróbáltatásaik ecsetelését azzal fejezte: „Ez a magatartás és ezek az üldöztetések nem tulajdoníthatók Őfelségének, hanem a magyar hivatalok szokott szellemének, melyek a mindenható magyarországi klérus és a jezsuita párt eszközeivé alacsonyodnak le.”¹²¹

Az utolsó, erkölcsről szóló fejezetet elhagyta, és ez nemcsak egyfajta machiavellizmusra vall, hanem talán annak felismerésére is, hogy a politika és a moralitás ez esetben sem harmonizál igazán, és ha már kemény harc folyik, akkor célszerűbb a vélt vagy valós ellenséget keményen támadni, mintsem erkölcsi magaslatokba emelkedni. Vagy mégsem így volt?

Berzeviczy méltán örült, hogy véleményét szabadon kifejezésre juttathatta. Hiszen az 1790-es évek óta nem adtak ki ilyen éles hangú írásokat. És akkor maga az uralkodó, Lipót íratott nemességellenes, polgár- és parasztlázító pamfleket. Berzeviczy persze nem ezt a képviselte, de alapvetően a lipóti reformgondolatok szellemében tevékenykedett, a király és a nemesség kompromisszumának újrafogalmazásán dolgozott, mélyre ható társadalmi és államszervezeti reformokkal. Állandóan várta a felsőbb lökést, és állandóan igényelte az azt ellensúlyozó alkotmányosságot is. Ezt lehet csapdának látni, amelybe beleszorult az, aki a saját világán radikálisan változtatni akart, de lehet kalodának is, amelybe

¹¹⁷ MOL P 53 129. cs. 95. t. 5/r.

¹¹⁸ MOL P 53 129. cs. 95. t. 42/r.

¹¹⁹ MOL P 53 129. cs. 95. t. 45/r.

¹²⁰ MOL P 53 129. cs. 95. t. 49/v.

¹²¹ MOL P 53 129. cs. 95. t. 54/r.

akarata ellenére ültette be a történelem. És amikor ezt észrevette, akkor munkájának az erkölcsről szóló fejezetét már nem dolgozta ki.

Végrendelkezett, és újrafogalmazta a fiához szóló intelmeket. Ezek első változata az 1810-es évek elején készülhetett. Akkor még úgy látta, hogy „Magyarország vagy a nyomorúságos úton marad, vagy Bécsből új alkotmányt kap, vagy orosz tartomány lesz”.¹²² 1818-ban már úgy látta, nem lesz változás: „Életed folyamán Magyarországon még tartani fog a tusakodás az úgynevezett hazafias és udvari párt között. Hazafinak lenni nem más, mint önző arisztokratának lenni. Ezt én alaposan tanulmányoztam, és belső meggyőződésből a királyi hatalom és a nép mellett vagyok. Magyarország semmi más úton nem juthat virágzásra, csak a királyi hatalom által: semmit sem kaptam tőle soha, de teljességgel vele vagyok, és több szempontból is azt javaslom, hogy ehhez a párthoz csatlakozz. Erről sokat írtam: nyomtatott és kéziratban maradt munkáimat halálom után összegyűjtve kiadhatnád.”¹²³

Sajnos, Berzeviczy nem sorolta fel pontosan, hogy mely írások kiadására gondol. Az öncenzúra ugyanis eligazíthatna abban, hogy miként ítélte meg saját színéváltozásait. Vajon beleegyezett volna antijozefinista és az osztrák gazdaságpolitika elleni írásainak a kiadásába is? Nem tudni; ugyanakkor érzékelhető valamiféle beszűkülés. Atyai intelmei első változatában – az 1810-es évek elején – még némileg meg is tagadta önmagát az egykori göttingai diák és Európa-utazó: „Hogy neked Németországban kell-e tanulnod és utaznod, és hogy az európai kultúrát el kell sajátítanod, ez valóban nagyon problematikus. Én ezt tettem, és abból előhaladásom nagy akadályait tapasztaltam meg: magas műveltségem és ismereteim helyét elfoglalta a rajongás és az izgatottság. Ez és a nagyra törő idealista filozófia és az érzelmes regények sokat ártottak nekem.” Az önmegtagadás csak részleges, mert az európai utazást nem ellenezte mindenáron; ha nagyon vágyik rá a fiú, de „Isten nevében tedd ezt, azzal a szilárd elhatározással, hogy magas kultúrad a hazában a gyakorlati élet szolgálatába állítod”.¹²⁴

Berzeviczy Gergely fiának már olyan ideális pályát vázolt fel, amely egyben saját életének is a kritikája. Az 1818-as változathoz idézek fel néhány lényeges mozzanatot, hogy lássuk, milyen is az eszményi gyakorlati élet egy „igazi nemes ember” számára, aki „600 éves családból” származik, és akinek – az atyai meghagyás szerint – azon kell fáradoznia, hogy az „rég

¹²² MOL P 53 79. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (fogalmazvány) 455.

¹²³ MOL P 53 101. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (tisztázat) 41.

¹²⁴ MOL P 53 79. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (fogalmazvány) 457.

fényét visszanyerje”. Legyen engedelmes és kiegyensúlyozott. A tudományok közül ajánlottak: „történelem pragmatikusan, matematika és fizika pragmatikusan, jog filozofikusan”. „A nyelvek közül tanulj meg tökéletesen latinul, éspedig a klasszikusok nyelvét, továbbá németül, magyarul, szlovákul és franciául.” Tanuljon meg szépen beszélni, gyakorolja magát a zongorázásban és az énekben. Tudjon „táncolni, lovagolni, vívni, lőni, úszni”. Ismerje meg a magyar jogot és a jogi praxist, földbirtokos számára ez a szükséges rossz. Tehát fejezze be tanulmányait Debrecenben, majd tanuljon Pesten, de csak rövid ideig, mert Pest „pestis az ifjúság számára”. A válaszút a következő: Bécsben kereskedőnek menni vagy itthon megyei tisztséget vállalni. Mindkét esetben fontos a korai, jó házasság. Ha Bécsben veszi el egy nagykereskedő lányát, hazai birtokára is építve, bekapcsolódhat a nagy jövő elé néző északi kereskedelembe. „Magyar nemes még nem lépett ilyen pályára, bár az angol példát lehetett volna követni.” A megyei karrier viszont veszélyes, mert ha alispánsáig is viszi és becsületes, nemcsak saját vagyont kell feláldoznia, de pályája is a tisztújítástól függ. „A gazdagság ebben a romlott világban megkerülhetetlenül szükséges eszköz, hogy jót lehessen tenni. Nem cél, hanem eszköz magasabb célra.” A jó lelkiismeret alapja a moralitás. Ennek útja a vallás gyakorlása. Ez az önismeret eszköze. Az élet szorgalmas munka, ugyanakkor ne teljen el hét, hogy ne olvasson néhány oldalt a latin klasszikusoktól, olyanoktól mint Livius, Tacitus, Curtius, Plinius, Virgilius, Horatius, Ovidius.

Berzeviczy eszménye immár valamiféle sztoikus pietizmus. Jól tetten érhetőek élete sérelmei: hivatali pályájának megtörése, a megyei életben elszenvedett kudarcai, gazdasági terveinek kisiklása, bár végrendelete szerint a napóleoni konjunktúra idején adósságaitól megszabadult, és gyarapodott. Gazdagodása enyhítette antiarisztokratizmusát. Intelmei egyik változatában azt ajánlotta fiának, hogy vásároljon arisztokrata rangot, miközben azt szerette volna, ha a pénz és a szellem arisztokráciájához tartozik. Az idevezető utat továbbra is a birodalomba való integrációban látta. A család német őseit is felfedezte egy tiroli vitézben, akinek tetteit népdalok örökítették meg. Magyarországra pedig II. Endre felesége, Gertrud kíséretében került a család, mint erről Hormayr és Mednyánszky történeti zsebkönyvében értekezett.¹²⁵ A német anyanyelvű magyar patrióta, akinek szemére vetették, hogy nem tud jól latinul,¹²⁶

¹²⁵ Die Berzeviczys. *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte I.* 1820. Wien, 131.

¹²⁶ Talán ennek az ellensúlyozására is hangoztatta GYURIKOVITS György bibliográfiájában (Magyarországot illető cikkelyek Hormayr Archivumában 1810–24. *Tudománytár*, IV. 1834. 249.), hogy Berzeviczy 1816-os két cikke az *Archivban* „csinos diák nyelv írt értekezése szerint” készült.

értekezései nem ütik meg a klasszikus latin szintjét, és aki sokáig a maga eszményi hungarus világában érezte igazán jól magát, aztán egyre inkább birodalmi patrióta lett anélkül, hogy hazáját megtagadta volna. Azt akarta, hogy fia – mint 1815-ben Teleki Lászlónak írta – „egyszerre legyen hungarus és bécsi nagykereskedő”.¹²⁷

1819-ben összegezte közgazdasági nézeteit és azon reményét, hogy a szabad kereskedelem meghozhatja a fejlődést. Ez a mű a globalizáció előtti globalizáció kézikönyve is lehetne. Nyelve latin, mert Berzeviczy szerint „nem lehet a magyar királyságban más törvényes, köz és nemesi nyelv”, ugyanakkor szinte fohászzkodott annak érdekében, hogy az európai uralkodók a latint tegyék meg diplomáciai és alkotmányos nyelvű.¹²⁸ A munkát Ferenc császárnak ajánlotta, de keserű kifakadással: „Oh, mennyit használhatott volna az emberi nemnek az óriásivá fejlődött Napóleon mérhetetlen hatalmával!”¹²⁹ (Azt persze elhallgatta, hogy netán biztosíthatta volna Magyarország függetlenségét, amire ő maga is készült.)

Ő a maga harcát egyházi téren folytatta. 1812-ben még a világtörténelemben is bele akart szólni, az egész emberiséget boldogító vallási és egyházi reformokkal, a protestáns egyházak és a katolikus egyház erőszakmentes egyesítésével, visszaállítva a kereszténység „eredeti tisztaságát”. „Ha Ferenc császár és Napóleon ezt komolyan akarnák, ki is vitelezhetnék.”¹³⁰ Berzeviczy 46 paragrafusból álló „javaslatot” állított össze, külön hangsúlyozva, hogy „Ferenc császár és Napóleon császár erről egyetértve, a jelen körülmények között ezt kivitelezhetik, és ezzel az emberiséget boldogíthatják, emléküket áldásosan halhatatlanná tehetik”. Ez persze kimondatlanul is erőszakkal járhatott, mert „a császári hatalom jellegének felel meg az, hogy az emberi nem boldogságát szolgáló intézkedéseket tesz, és egyben jogosult és köteles, ha bölcsessége felismeri, ezt meg is tenni”.¹³¹

Napóleon bukása után Berzeviczy a két magyarországi protestáns felekezet szorosabb egységén fáradozott, és ugyanakkor folytatta a sajátos evangélikus sérelmek orvoslása érdekében vívott állandó harcát. 1819-ben néhány hitsorsosával Bécsbe ment, ahol igyekeztek a minisztereket, a tanácsosokat és a referenseket személyesen felkeresni. „Ezek közül – mint

¹²⁷ MTAKK, MIL 4-11.

¹²⁸ Gregorius BERZEVICZY: *De Oeconomia Publico-Politica*. OSZKK Quart. Lat. 2431. 5., 12.; V.ö. Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. I. m. 6., 14.; BERZEVICZY Gergely: *A közgazdaságról*. Aula Kiadó, Budapest, 2006. 29., 37.

¹²⁹ GAÁL Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. I. m. 7.

¹³⁰ MOL P 53 93. cs. levelek, 199.

¹³¹ MOL P 53 132. cs. 132. sz.

jelentette – a leginkább liberálisnak Metternich herceg, Baldacci miniszter és gróf Esterházy referens mutatkozott. Vannak, akik a spanyol inkvizíciót hoznák vissza, ha tudnák. A többség ellenünk van.” Igaz, az uralkodó „kegyesnek” bizonyult, és jelezte, hogy a magyarországi evangélikusokat azért nem engedi kiutazni a német egyetemekre, mert szereti őket, és egyelőre ériék be a bécsi teológiával, „amíg Németország nem tér vissza a megfelelő rendhez”.¹³²

Érdekes, hogy Berzeviczy mennyire nem ismerte fel a valóságos helyzetet. Rumynak is arról írt 1819-ben, hogy ellenük, mármint az evangélikusok ellen szervezett üldözés folyik, már háromszáz éve, és a kormányhivatalok „tiszteletre méltó liberális tagjai nincsenek abban a helyzetben, hogy az árral szembe ússzanak, Magyarországnak a Monarchiához fűződő szerencsétlen viszonya megakadályozza azt, hogy az uralkodó segítsen a bajon”.¹³³

Ófelsége egyszerre semmit és sokat mondó – fentebb idézett – megnyilvánulása alighanem újabb ösztönzést adott arra, hogy könyvbe foglalja a magyarországi evangélikusok sérelmeit. A munka nem számíthatott a magyar cenzúra kegyelmére. Ott el is akadt. Csak Lipcsében sikerült kiadni,¹³⁴ és szerzője már nem vehette kézbe, mert még abban az évben, 1822 februárjában – állítólag zongorázás közben¹³⁵ – elhalálozott. Ófelsége születésnapját akarták megünnepelni egy kis muzsikálással (és elképzelhető, hogy Ófelségében való csalódása miatt érte a szélütés). Jellemző, hogy Kazinczy miként közölte Majláth Jánossal a halálhírt. Miután elég hosszan ecsetelte az önkritika fontosságát és azt, hogy milyen nehezen viseljük a bírálatot – márpedig az írónak kötelessége a bírálat –, ötlött fel emlékezetében a nagyon is kritikus barát távozása.¹³⁶

Kazinczy tűnődései

A Berzeviczy–Kazinczy-vita azonban nem ért véget. A széphalmi mester hol megenyhült, hol valósággal nekiesett egykori barátja nézeteinek. Kétségtelen, hogy az emberiség eszménye, a haladás reménye szellemi közösséget teremtett köztük. És talán Kazinczy közelebb állt Berzeviczyhez, mint a vele konfliktust kerülő Dessewffy. Így egyszerre igaz és

¹³² AGE, I, d,15;38.

¹³³ MTAKK 4-21.

¹³⁴ Gregor VON BERZEVICZY: *Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*. Leipzig, 1822.

¹³⁵ KFL XVIII. 33.

¹³⁶ Uo. 312.

félrevezető Kazinczy cím nélkül maradt, publikálatlan verse, amely egyértelműen Berzeviczyról és a hozzá való viszonyáról szól:

Neked legfőbb kincs a kereskedés,
A nyelv nekem s a nemzet bélyege.
Ez egyben összeférhetetlenek
Egy szív különben és egy gondolat
Egy lélek, egy fej nem rossz magzatai
S a jót segílni nem méltatlanok.

Igaz ez a vers, mert Kazinczy szeretett volna megbékélni barátjával. Talán a megbékélés érdekében is írta ezt a versét valamikor 1810-ben, alapgondolatát pedig leveleiben újra és újra megismételte. A személyes mozzanatok mégis sokszor középük álltak. Berzeviczy zokon vette nyolcéves helytartótanácsi fogalmazói múltjának említését. Kazinczy olykor azt hangoztatta, hogy nem érti, mi ebben a sértő,¹³⁷ csak hivatalnoki gyakorlatának jelentőségére akart utalni,¹³⁸ míg Berzeviczy a lekezelő szemrehányást érezte ki, a gúnyt, mert nem vitte semmire, és a vádat, hogy sértettsége vezeti. (Láttuk, Kazinczynál a Berzeviczy-jelenség lélektani magyarázatában ez a mozzanat is szerepelt, ugyanakkor azt is hangoztatta, hogy Berzeviczy tudása és „lelki nemessége” miatt is megérdemelte volna az előléptetést.¹³⁹ Egyébként naplójában bővebben kitért arra, hogy Berzeviczy budai hivatali pályafutásának a klérus vetett véget, de erre „Berzeviczy maga adott nékiek okot, hogy elnyomhassák, mert nem dolgozott, hanem lovagolt, táncolt, a Zichy vacsoráin a mulattató rolt viselte”.¹⁴⁰)

Mégis félrevezető a költemény, mert a két férfi ellentéte nemcsak egyszerűen nyelvről vagy pénzről szólt, nézetazonosságukat pedig egyszerűen nem fejt ki. Kazinczyt riasztotta Berzeviczy frivolitása és kozmopolitizmusa. Naplójában keserűen róttá fel neki, hogy helyeselte, ha a feleség pénzért csalja meg a férjét.¹⁴¹ A *Pályám emlékezetében* pedig arra is kitért, hogy „ő kész volt németekké tenni bennünket, csak egyik legyünk. Neki van-e igaz a vagy a természetnek inkább?”¹⁴² A nézetazo-

¹³⁷ KFL XVI. 269.

¹³⁸ KFL XVII. 52.

¹³⁹ KFL XVI. 411.

¹⁴⁰ KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Szerk.: SZILÁGYI Ferenc. Magvető, Budapest, 1987. 244.

¹⁴¹ KAZINCZY: *Az én életem*. I. m. 245.

¹⁴² *Kazinczy Ferenc válogatott művei. I.* Sajtó alá rendezte: SZAUDER Józsefné. Válogatta és a jegyzeteket írta: SZAUDER József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 157.

nosságra utaló mozzanat Cserey Farkashoz intézett verses levelében villan fel. Keserű vallomás, valóságos önostorozás:

Ah, a szabadság nem nekünk való,
S nem a szabadságnak mi! Roma s Hellas
Kinőtt a más igazgatása alól,
S nagy lelke bírta fékezni önmagát.
Mi kiskorúk vagyunk, s bennünket az
Atyai fenyíték kapcsol együvé;
És amit ott a köznek szent szerelme
Hatalmasan tanított a nagyoknak:
A jót szeretni s irtózni a gonoszt –
E törpe népnél nem tanítja szív,
De bér, de büntetés, s hideg parancs.
És még is így, félvén a jó királyt,
Mint ők magokban, boldogok vagyunk.

Ez az alkotmányos abszolutizmus apológiája. Berzeviczy elgondolásától az különbözteti meg, hogy nem helyesel felülről jövő kemény kezdeményezést, hanem a meglévő alkotmányos és törvényes alapokra épül. Kazinczy ugyanakkor tisztelte a felségjogokat, és helytelenítette, hogy Vay József az 1807-es diétán azok megosztása mellett kardoskodott, kétségbe vonva a király hadüzeneti jogát. A sárospataki egyházi gyűlésben viszont elvetette, hogy a király telket adjon a református iskoláknak, az ajándékot „veszedelmes”-nek tartotta, és nyilván a református egyházi autonómiát féltette.¹⁴³ Érdekes, hogy nem a protestánsokat felkaroló József, hanem a buzgó katolikus királynő, Mária Terézia lett eszményi uralkodója, az ő kora az elveszett aranykor. Ugyancsak Cserey Farkashoz intézett verses levelében már-már misztikus magasba emelte az anyafigurát:

Tisztelted a törvényt és önmagad,
És a midőn javad, s a nemzeté,
Kívánni látszott a nagy áldozást,
Kérél s parancsolál, de nagy valál hazudni.
Szent volt előtted, ami szent. Az oltár
Nagy fényben csillogott; a más hitűek
Új kedvezést nem nyertének, de bírt

¹⁴³ VÁCZY János: Köz- és irodalmi állapotaink a XIX. század első két évtizedében. *Szépalom*, 1994. 6. k. 20.

Jussaiban őket, anyjok nékik is,
 Bár mit sugalla híved, meghagyád.
 A járom könnyebb lón a pór nyakán,
 S most általad magát embernek érzi,
 S felejtí hajdan szenvedett baját.
 Te nyugodalmat adtál nemzetemnek,
 S bőséget és virágzatot; s mivel
 Legfőbb szüksége a fegyverek fiának
 Az volt, hogy vérrel-ázott koszorúja
 Olajjal egyesüljön, a szelíd
 Minerva papjait lakunkba hoztad.

Jellemző, hogy a Mária Terézia-féle urbáriumról kifejezetten pozitívan ír, pozitívabban, mint a vitában, és aligha csak a versmérték kedvéért. Nagyságát prózában is megörökítette, és még az elnemzetleniesedés, a német viselet térhódítása miatt sem kesergett. Mert ugyan: „Így vala gondolkozásunkban is. De ész és természet győz az idők tévedésein, s e kettő megtanítja, hogy az idegen jót hasznos ugyan követni, de mássá változni mint aminek teremtve vagyunk, nem hasznos, nem eszes cselekedet.”¹⁴⁴

Pénz és nyelv, kozmopolitizmus és nacionalizmus szembeállítás a vitában didaktikus leegyszerűsítés. Berzeviczy az ország önállóságát nem adta fel, bár a függetlenségi programot csak akkor képviselte, ha annak esélyét látta, mint 1790-ben vagy 1809-ben. És talán Berzeviczy globális gazdaság szemlélete hatott Kazinczyra, amikor 1819-ben úgy vélte: „Nekünk európaiaknak igen keserves, hogy Amerika republikanizálja magát, s így elszakadván tőlünk, pénz onnan hozzánk nem jöhet, s minket elől a szegénység és az, ami szegénység következése.”¹⁴⁵ Jellemző, hogy miután ezt kifejtette egyik levelében, rögtön rátért kettejük vitájára. Személyes kapcsolatuk megromlását barátja halála után azzal magyarázta, hogy recenziójában felfedte barátja „hazug, noha gyönyörű tendenciájú írása [...] bűneit,” és így bírálata „elválaszta egymástól,”¹⁴⁶ holott „vastag s goromba talán nem tudok lenni, de élesnek lenni nem rút”.¹⁴⁷ Dialógusuk így már egyoldalúvá vált. Viszont sem az egykori vita, sem utóélete nem hullt a semmibe.

¹⁴⁴ KAZINCZY Ferenc: Mária Therésia. *Hébe*, 1824. 19.

¹⁴⁵ KFL XXII. 348.

¹⁴⁶ KFL XVIII. 307.

¹⁴⁷ KFL XXII. 348.

A két ember kemény párbeszéde egymást kiegészítő diskurzussá kezdett egyesülni. Mert: „A civilisatus ember birtokot, just és szabadságot kíván, és minden úton-módon keres. Az erkölcsi ember a Szépet, az Igazat, a Jót szereti, s ezen három dolog minden igyekezetének végső célja” – írta Magda Pál korának egyik fontos statisztikai kézikönyvében.¹⁴⁸ Magda feltehetően magát Berzeviczyt is ismerte, paraszti sorsról szóló könyvére is hivatkozott,¹⁴⁹ és a nacionalizmuskritikát a magyar nyelvi törekvések mellett kiállással egyesítette – méghozzá a népnyelvre alapozva – a *Felső Magyar Országi Minervában*, amely 1825-ben indult névleg Dessewffy József szerkesztésében.¹⁵⁰ Ez is valamiféle láthatatlan dialógus volt a kakaslomnici gondolkodóval, aki a maga módján már korábban forradalmasította a társadalmi gondolkodást. Magda viszont a társadalmi átalakulás igényét politikai programmá kezdte emelni, de miután nem kapott felülről támogatást, a hatalom idejében lecsapott rá.

Jellemző, ahogy Kazinczy barátja posztumusz könyvéhez viszonyult. Annyira irreálisnak tartotta az egyházi unióra vonatkozó elképzeléseket, hogy úgy vélte: „Az alkimista hamarabb talál aranyat.”¹⁵¹ Guzmics Izidor katolikus szerzetesnek, aki maga is hasonló vallásegyesítő elképzeléseket melengedett keblében, megírta: nem lát lehetőséget arra, hogy a különböző felekezetek kölcsönös dogmatikai engedményeket tegyenek. Uniójuk tervezgetése hasonló a természetimádó magyar ősvalláshoz való megtérés latolgtatásához, aminek realitása nincs, „mert semmi mitológiája nincs”.¹⁵² Berzeviczy, amikor a felvilágosodás utópiájának megfelelően tervezgetett, még a hajdani titkos társasági mitológiában élt, hiszen az egykori Rózsa-rend elképzeléseinek megfelelően nőgyuletet akart felállítani az agitáció érdekében. De ezzel már „nevetségessé” tette magát, és ezért – írja Ráday Pál – jobb lett volna „két-három esztendővel hamarabb meghalni”.¹⁵³ Dessewffy pedig megjósolta, hogy „sok jó, sok igaz van” a posztumusz műben, de „ezen színben csak reakciót fog szülni”.¹⁵⁴ Mégis, amikor Kazinczy elkezdte olvasni Berzeviczy utolsó könyvét, azt hitte, hogy az „könnyen legjobb munkája lehetett volna,” bár úgy kellett

¹⁴⁸ MAGDA Pál: *Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása*. Pest, 1819. 129.

¹⁴⁹ Uo. 154.

¹⁵⁰ FENYŐ István: *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 160–162.

¹⁵¹ KFL XVIII. 48.

¹⁵² Uo. 307.

¹⁵³ Uo. 70.

¹⁵⁴ Uo. 140.

volna megírnia, hogy „minden protestáns házban a *liber symbolicus* és a Biblia mellett foglaljon helyet”. Ki kellett volna adnia a reformáció legfontosabb dokumentumait. „Kiváló az Írország és Magyarország közötti párhuzam.”¹⁵⁵ De aztán félredobta. Így a mű végével már nem is foglalkozott, amely szerint az evangélikusok elleni lépések miatt „már nincsen hazánk. Azt akarják, hogy emigráljunk? Hogy az Osztrák Monarchia német tartományaiiba meneküljünk, ahol keresztényibb szellem uralkodik?”¹⁵⁶ De úgy látszik, már előbb talált olyasmit, ami megbotránkoztatta, ezért „utálattal tettem azt le”,¹⁵⁷ mert „irtóztató az olyat olvasni”. 1827-ben írta ezt, tehát öt évvel a megjelenés után.¹⁵⁸ És aligha csak az egyházi unió kérdése nem hagyta nyugodni Kazinczyt, aki számára az Egyesült Államokban – kedvenc kifejezésével „Washingtoniában” – uralkodó vallásszabadság volt a mérvadó példa.¹⁵⁹ Ekkor már újra kibontakozott a politikai élet.

Kazinczy okkal aggodalmaskodott, és okkal ötlöttek fel előtte az 1810-es évek alkotmányvitái.¹⁶⁰ Levélírónk Wesselényi Miklóssal is hasonlókát közölt Berzeviczyről. „Annyira jutánk, hogy a Hormayr *Archiv*ében Berzeviczy Gergely ezt a tanítást követi: A nagy fejedelem mindég felforgatja a törvényeket, és az neki kötelessége.”¹⁶¹ Nem véletlen, hogy Kazinczy annak a Wesselényinek idézte fel Berzeviczy szavait, akitől sokat várt. És kétségtelenül az öregedés jele is volt, hogy ha Berzeviczy szóba került, akkor a korábbinál többet írt személyes – magyarán pletyka jellegű – dolgokat, amelyek nem vetettek jó fényt az elhunyra. Az egyházi uniót szintén felkaroló Guzmics Izidornak gunyorosan jelezte: „B. nem első példa arra, hogy az ember rettenetesen religiozussá teszi magát, hogy figurázhasson, bár Istent sem hiszen”.¹⁶² Legbővebben Szalay Lászlónak ecsetelte az egykori barát visszásnak tetsző megnyilvánulásait.¹⁶³

Kazinczy célzata egyértelmű, mert noha ebben a levelében is megvallootta, hogy „a holt kémélést kívánhat,” egyáltalán nem kímélte a régi barátot, és nyilván azért, mert a majdani centralista politikus előtt diszkreditálni akarta azt, akit a centralisták szellemi ősüknek tarthattak volna.

¹⁵⁵ Uo. 184., 186.

¹⁵⁶ BERZEVICZY: *Nachrichten*. I. m. 205.

¹⁵⁷ KFL XVIII. 381.

¹⁵⁸ KFL XX. 179.

¹⁵⁹ KFL XVIII. 358.

¹⁶⁰ Uo. 317.

¹⁶¹ Uo. 320–321.

¹⁶² KFL XX. 108.

¹⁶³ Uo. 148–150.

Igaz, még nem alakult ki a centralista irányzat, de Kazinczy eleve nem akarhatta, hogy a szerinte Berzeviczy által is képviselt alkotmány- és nemzetellenes vonulat folytatódjék. Alkotmányról ugyan nem írt, helyette azt a költői kérdést tette fel: „Hogyan egyezhetett volna a kozmopolitával a tüzes nacionalista?”¹⁶⁴ Mindazonáltal nacionalizmus és kozmopolitizmus ellentéte alapvetően az alkotmány megítélése körül forgott. Amikor Kazinczy a kozmopolitizmust támadta, az alkotmányt is védte, nem a maga elavult és elavuló valóságában, hanem mint a jövő alapját. Kérdés, hogy ezt akkor miért nem fejtette ki. De kérdés, hogy egyáltalán kifejthette volna-e. A börtön leszoktatta arról, hogy írásban alkotmányjogi problémákról elmélkedjék. A nyelvújítás viszont az átfogó reform metapolitikája lett.¹⁶⁵

¹⁶⁴ KFL XXI. 148–150.

¹⁶⁵ MISKOLCZY Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. A virtus jegyében avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2009.